

ŽUPA MILJEVCI U RAZDOBLJU OD 1900. DO 1950. GODINE

Zdravko Dizdar

Autor na osnovi izvorne građe i literature daje u osnovnim crtama prikaz stanja i događaja na području miljevačke župe u razdoblju od 1900. do 1950. godine.

UVOD

Rimokatolička župa Mijevci Šibenske biskupije u razdoblju od 1900. do 1950. dijelila je u svakom pogledu sudbinu okolnoga drniškog područja te svoje Biskupije pa i šire.¹ To razdoblje prema političkim i društvenim promjenama te ljudskim i materijalnim stradanjima, predstavlja jedno od najtragičnijih u višestoljetnoj povijesti ove župe. Ovaj rad želi ukazati samo na neke od najkarakterističnijih zbivanja iz toga razdoblja koji oslikavaju navedeno stanje.

ŽUPA MILJEVCI OD 1900. DO 1950. GODINE

a) Župa Miljevci u razdoblju Austro-Ugarske monarhije (1900. - 1918.)

¹ Prikazani rezultati u radu proizašli su i iz znanstvenog projekta "Položaj i razvoj Hrvatske 1918.-1941." koji se provodi uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske. Ukratko o događajima na području Šibenske biskupije, a koji su velikim dijelom imali odraza i na zbivanja na području župe Miljevci vidi: Dr. fra Petar Bezina, *Šibenska biskupija kroz dva rata*, Šibenik, 1998., str. 285-287.

Župa Miljevci smještena je zapadno od Drniša na i oko prometnice Drniš-Roški slap između donjeg toka rijeke Čikole do njezina utoka u rijeku Krku i Krke uzvodno do Bogatića. Obuhvaćala je sedam naselja i to: **Drinovce**, kao sjedište župe, te naselja **Bogetić, Brištane, Kaočine, Karalić, Ključ i Širitovce**. U tim naseljima je **1900.** živjelo 2307, a **deset godina potom** 2434 stanovnika uglavnom sve katolika Hrvata, dok je u miljevačkom naselju **Nos Kaliku**, koje je nekada ulazilo u sastav Drinovaca, 1900. živjelo 174, a deset godina potom 189 pravoslavnih Srba. U administrativnom pogledu područje župe ulazilo je u sastav **drniške gradske općine**. U samom Drnišu (s najužom okolicom) 1900. zabilježeno je 1769, a deset godina zatim 1784 stanovnika.² U tom kratkom vremenu na čelu miljevačke župe izmijenilo se čak pet župnika.³

Početak 20. stoljeća na drniškom području (u koje je uključena i župa Miljevci) koje je brojalo 20.000 stanovnika od kojih su Hrvati činili $\frac{3}{4}$, a Srbi $\frac{1}{4}$ stanovnika, obilježen je pojačanim političkim kretanjima te veoma teškom gospodarskom situacijom. Pri **izborima za Carevinsko vijeće, Dalmatinski sabor i općinsku upravu** hrvatski birači uglavnom su se opredjeljivali za **Hrvatsku narodnu stranku i Stranku prava** (koje su se 1905. ujedinile u Hrvatsku stranku), te **Čistu stranku prava i Pučku naprednu stranku**, a srpski birači za **Srpsku narodnu stranku**. Tako su primjerice na **izborima 1901.** za narodne zastupnike Drniša izabrani Marko Skelin, iz Hrvatske narodne stranke, koji je postao i drniškim načelnikom te dr. Ivan Bujić Kovačević, iz Stranke prava. Kod općinskih **izbora 1903.** Hrvati i Srbi sporazumno su izabrali općinske vijećnike.⁴ Te 1903. bansku Hrvatsku zahvatio je široki narodni pokret protiv mađarizacije, koju je provodio ban Khuen Héderváry, što je imalo odraza u Dalmaciji tako da su i u **Drnišu održana dva protestna mitinga** protiv Khuenovih represalija. Novoosnovana Hrvatska stranka sporazumila se sa Srpskom narodnom strankom o zajedničkom istupu na **izborima 1905.** za Dalmatinski sabor, sukladno politici "novog kursa" buduće Hrvatsko-srpske koalicije. No, tome su se tijekom izbora suprotstavili pristalice Čiste stranke prava i drugi oporbenjaci s hrvatske i srpske strane, što se iskazalo na izborima, tako da je predstavnik Hrvatske stranke, uz niz nepravilnosti i napuštanjem izbora od strane oporbe, pobijedio tek sa 171 glasom više. U **općinsku upravu Drniša**, koji je tada imao 1665 stanovnika (od kojih sedam Talijana), izabrana su uz pet Hrvata i dvojica Srba, tako da je prema pisanju tadašnjeg tiska (pr. splitske *Slobode*, organa Pučke napredne stranke), "Drniš prvi oživotvorio ideju sloge Srba i Hrvata"⁵

2 Mirko Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857. - 1971.*, Djela JAZU, knjiga 54., Zagreb, 1979., str. 212-213. Granice drniške općine, a s njima i broj stanovnika se mijenjao, posebice s priključenjem Drnišu nekadašnje općine Promina.

3 Bili su to: fra Mijo Bronić iz Promine (1890.-1900.), fra Stipan Bosančić iz Dugopolja (1900.-1903.), fra Andrija Vukičević iz Radonice (1903.-1906.), fra Kažimir Tomasović iz Kučića kod Omiša (1906.-1908.) i fra Stanko Đirlić iz Radošića (1908.-1921.)

4 Opširnije o političko-gospodarskim i kulturnim kretanjima na području Drniša, pa i miljevačke župe, u razdoblju od 1900. do 1921. vidi: Dr. fra Karlo Kosor, *Drniš u ogledalu tiska za hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji, Kačić*, god. VIII., Split, 1976., str. 47-130., prema kojem se ovdje dalje većinom iznose osnovni podaci o Drnišu i Miljevcima.

5 *Hrvatska stranka* je već u proglasu o sjedinjenju početkom svibnja 1905. uz ostalo istaknula kako smatra "... da su Hrvati i Srbi jedan narod, po prvi i po jeziku, nerazdruživo spojeni zemljištem, na kojemu obitavaju, te će prema tome raditi, da se uklone i onemogućće raz-

Dvije godine zatim **1907.** održani su **izbori** i za Carevinsko vijeće u izbornom kotaru Drniš-Trogir-Promina, s izrazitom brojnošću hrvatskog pučanstva. Pobijedio je dr. Vicko Ivčević, iz Hrvatske stranke s više od 80% glasova. No, na novim **izborima** za Carevinsko vijeće **1911.**, na kojima je kandidat narodnjaka i demokrata bio dr. Vicko Ivčević, predsjednik Dalmatinskog sabora, a pravaša dr. Ivan Krstelj, šibenski načelnik, situacija se promijenila znatno u korist oporbe. Tadašnji "naprednjaci" u svome listu *Sloboda* zato su najviše krivili i napadali franjeve župnike Drniške krajine. Pravaši su odgovarali na predizbornim skupštinama i putovanjem po Drniškoj krajini. U **Drnišu** je Krstelj dobio duplo više glasova od Ivčevića (2.617:1.252), ali je na kraju u cjelokupnom izbornom kotaru pobijedio Ivčević sa 721 glasom više (5.672:4.906 glasova). No, na **općinskim izborima iste godine** pobijedili su **pravaši**, prethodno se sporazumjeviši s narodnjacima, tako da se u drniškoj općinskoj upravi našlo pet pravaša, jedan demokrat i jedan predstavnik Srba. Ali protivnička strana nije mirovala i uspjela je već 1912. da se pravaška općinska uprava raspusti te je postavljen **komesar**. Zato je **izborna borba 1913.** bila oštra i žestoka. Biral se 36 vijećnika za idućih šest godina. Miljevci su tada 1913. godine imali 436 obitelji i 2490 stanovnika. Pravaši, koji su nastupili samostalno pod geslom: "*Sve za Narod i za Hrvatsku*", odnijeli su pobjedu u dva, a narodnjaci u jednom upravnom tijelu. Rad uprave se odvijao otežano, uz opstruiranje od strane narodnjaka te pod raznim pritiscima opozicije, a **početak rata 1914.** još je više otežao rad drniške općinske uprave.

Uz politička kretanja stanovništvo miljevačke župe daleko više su morile brige i nedaće svakodnevnog života. Stanovništvo se uglavnom bavilo **poljoprivredom sa stočarstvom**, a tek mali broj ih je bio zaposlen u rudarstvu i industriji Drniša i Šibenika. Ovo područje s nedovoljno obradive rasparcelirane zemlje i obiteljima s više članova bilo je od početka stoljeća snažno izloženo sušama, nedostatku vode, nerodicama, lihvarskim pritiscima i dugovima kod trgovaca i bogatijih seljaka, velikim nepravednim porezima i taksama, bolestima i nebrigama vlasti. Stanovništvo je jedva sastavljalo kraj s krajem, a mnogi su stradavali od gladi, bolesti ili drugih uzroka. Tako je primjerice suša i nerodica 1904. i 1905. donijela pravu katastrofu drniškom kraju. Zadarski *Narodni list* početkom 1905. o tome uz ostalo izvješćuje: "*U našoj krajini, gospodarski i zdravstveno zapuštenoj, ovogodišnjom nerodicom oštećenoj i kamatničkom zlobom uništenoj, narod se sada nalazi u očajanju. Po selima siromašni puk skapa od gladi i od svake nevolje. Mučki umire, a ne tuži se nikome*". Tako su tijekom prosinca 1904. i siječnja 1905. umrle od gladi i groznice 44 osobe na drniš-

mirice, a da se uvriježi ljubav među njima, na osnovu zdravog samo krupnog rada za opći narodni boljitak...". A u izbornom proglasu dva mjeseca potom poručuje narodu Drniške krajine da je ona "*prva čim se počela probuđivati hrvatska svijest, razvila hrvatsku trobojnicu, a ona je eto i prva, koja je poprimila napredne ideje, pojmala svoje prijatelje i neprijatelje, probila led, držeći se one narodne: 'Brat je mio koje vjere bio' pružila ruku pomirnicu svom bratu, te zaigrala opet staro složno kolo Srba i Hrvata...*". **Narodni list**, glasilo Narodne stranke, god. XLIV, br. 35. i br. 57. Zadar, 5. V. i 20. VII. 1905. Vidi i K. Kosor, *Drniš...*, n. dj., str. 50.

kom području.⁶ Takvih godina je bilo često i puno. Problem opskrbe vodom po mjestima bio je odavno vrlo akutan i na Miljevcima, a i u samom Drnišu je tek 1908. otvoren vodovod. Često se u selima udaljenijim od rijeke Krke, morala piti zagađena voda iz lokava iz kojih je pilo i blago, što je utjecalo na bolesti i povećanu smrtnost stanovništva, poglavito djece. Vrlo rijetke su bile obitelji koje su se mogle same prehraniti. Sve ostale su bile primorane da se zadužuju kod lihvara, trgovaca i bogatijih seljaka kako bi kupile prijeko potrebnu hranu. U Drnišu je postojalo organizirano **“udruženje lihvara”** čiji članovi su se dogovorili da seljaku koji je bio zadužen kod kojeg od članova udruženja drugi članovi ne smiju pomoći. Tako su mnogi seljaci propadali i stradavali od lihvara često više nego od bolesti i gladi, dok su se lihvari enormno bogatili. Čak 90% stanovnika Drniške krajine je, prema postojećim podacima iz 1914., tada bilo u dugu, a na Miljevcima taj postotak je bio i veći. Nije ni potrebno naglašavati da su **općinski porezi** enormno rasli, pa su primjerice 1906. narasli za oko 100%, a 1912. već gotovo za 300%, a uz to nepravedno raspoređivani, što je opet dovelo do propadanja seljaka. Smanjenjem za $\frac{3}{4}$ područja ispaše na bosanskim planinama od strane bosanske vlade 1907. jako su pogođeni drniški seljaci čiji se stočni fond rapidno smanjivao. Seljaci su imali sve manje mogućnosti da prodajom stoke podmire svoje sve veće obveze i dugove. Tako su se mnogi seljaci ostavši bez ičega pretvarali u radnike i napuštali rodna mjesta u potrazi za poslom. I oni s dugovima odlazili su također u potrazi za poslom kako bi dugove vratili. Dakle, kao posljedica gladi i bolesti, dugova i nebriga vlasti, nestašice vode i hrane silili su većinu stanovništva na iseljavanje u potrazi za hranom i zaradom. U to vrijeme osim sezonskih odlazaka uglavnom u Slavoniju i Srijem na rad imamo sve više i onih na zapadu posebice u Ameriku. Taj njihov rad bio je skopčan s mnogim teškoćama, te ih je tek manji dio uspijevao, dio ih se vraćao natrag, ali su mnogi tamo trajno ostali. Kako je 1891. u **Širitovcima** otkriven i počeo se kopati ugljen, a 1906. društvo “Dalmatia” iz Velušića **otkrilo tu nove naslage ugljena** to je mali broj Miljevcana radio u rudniku opskrbljući ugljenom za loženje Drnišane. Vezano za rudokope “Monte Promina” u Siveriću i “Dalmatia” u Velušiću radi rasvjete i pogona u rudnicima zatražena je 1902. dozvola za izgradnju **hidroelektrane na Roškom slapu** te je za njihove potrebe 1909. godine ona i podignuta. Od pamtivijeka je preko ovoga Roškog slapa vodila cesta koja je povezivala Miljevce s Bukovicom.

O zapuštenosti miljevačke župe govori i podatak da je na njezinu području postojala **samo pučka škola u Drinovcima** (od 1873./74.). Međutim i ona je bila više zatvorena nego što je radila. Tako se 1906. navodi kako bi je trebalo zatvoriti jer se u jednoj prostoriji nastava nije mogla dalje izvoditi te je trebalo sagraditi novu školu. Drugih udruga nije bilo, pa se najvažniji društveni život vezan za župu i odvijao u crkvama posebice prigodom blagdana. Župnici su tijekom gladnih godina i u drugim teškim prilikama često intervenirali tražeći

6 *Narodni list*, god. XLIV, br. 19., Zadar, 8. III. 1905. Vidi i K. Kosor, *Drniš...*, n. dj., str. 68.

pomoć od države i drniške općine za najugroženija sela svojih župa, u čemu su ponekad i uspijevali, kao primjerice 1905. dijeleći pristigli pomoć siromašnima i gladnima. Oni su nastojali da spasu narod od beskurpuloznih lihvara i osnivanjem 1907. "**Hrvatske seoske blagajne**" u Drnišu, nastojanjem dekana fra Šimuna Perkovića, zbog čega su bili izloženi napadima suprotne strane, a udrugi je otežavan rad. Miljevčani su dijelom bili uključeni i koristili usluge postojećih udruga u Drnišu kao što su: Pučka štedionica (1904.), Vinogradarsko-vinarska zadruga (1910.) i rudarske društvene asocijacije, kao npr. "Unija rovokopača (1911.).

U takvim društveno-političkim i gospodarskim prilikama ovaj kraj je dočeka kao **Prvi svjetski rat 1914. - 1918.** koji je samo povećao nevolje i stradanje tamošnjeg stanovništva. Mobilizacijom vojnih obveznika 1914., kojih je samo s područja drniške općine /znači i župe Miljevci/ bilo oko 5000, ostala je poljoprivreda bez najsposobnije radne snage, što se jako osjetilo na prihodima koji su gotovo prepolovljeni. Tako su mnogi opet bili izloženi strašnoj gladi. Dio ljudi stupio je u **Narodnu gardu** koja je tada ustanovljena u Drnišu kao ispomoć žandarmeriji. Pristupanjem Italije silama Antante i njezinim stupanjem u rat u svibnju 1915., a s obzirom na njezine neskrivene aspiracije na naša jadranska područja, uključujući i drniško područje s područjem župe Miljevci, porasla je zabrinutost i na ovome području, a pratile su je raspuštanje talijanskog udruženja "Lega nazionale" i prototalijanske demonstracije, kao primjerice ona u Drnišu. I na području drniške općine 1916. zatražen je i odobren ratni zajam što je opet najviše pogodilo one najsiromašnije slojeve naroda. Potkraj te godine umro je Franjo Josip I. što je dodatno uznemirilo stanovništvo. Većina vojnika s ovoga područja upućena je na talijansko ratište, a kako je dosta bilo poginulih, ranjenih ili zarobljenih dezerterstvo ("zeleni kadar") je postalo masovnija pojava. Posebno teške godine za stanovništvo su bile **1917. i 1918.** kada je u ovim krajevima bila strašna glad. I ovaj put su se pojedinci okoristili podižući cijene kukuruza. Hrvatskom solidarnošću dio djece upućen je u sjeverne hrvatske krajeve kako bi se spasila od gladi.⁷

b) Miljevačka župa u Državi Slovenaca, Hrvata i Srba (1918.)

Kako se nazirao raspad Austro-Ugarske to je u Zagrebu 5. i 6. X. 1918. osnovano "**Narodno Vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba**" sa ciljem ujedinjenja svih područja Monarhije u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi. Hrvatski Sabor je **29. X. 1918.** raskinuo sve dotadašnje državno-pravne sveze s Austro-Ugarskom te nekadašnje Kraljevine Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju sa Rijekom, proglasio neovisnom državom prema Ugarskoj i Austriji te odlučio da ona pristupa u

⁷ K. Kosor, *Drniš...*, n. dj., str. 70. i "30. travnja /1918./", "Napretkov" tiskani prigodni materijal povodom Zrinsko-Frankopanskog spomendana u kojem se poziva na sabiranje priloga za siročad iz Dalmacije, Istre i Hercegovine koje je u tijeku, uz iskaz kotareva uglavnom sjeverno od Save od Zagreba do Zemuna u kojima je već smješteno iz navedenih krajeva 12.653 djece i osigurano još mjesta za 3.378 djece (str. 3).

zajedničku suverenu **Državu Slovenaca, Hrvata i Srba**, koja je osnovana istoga dana sa sjedištem u **Zagrebu**, priznajući Narodno vijeće za vrhovnu vlast u novoosnovanoj državi. Zadaću vlade obavljalo je Predsjedništvo Narodnog vijeća SHS-a, koje je odmah imenovalo Zemaljske vlade, a ove potom općinske odbore Narodnog vijeća. Vlada Države SHS izvijestila je vlade SAD-a, Velike Britanije, Francuske, Italije i Srbije o nastanku Države SHS, te da se ne nalazi u ratnom stanju s tim državama, kao i da je spremna stupiti u zajedničku državu sa Srbijom i Crnom Gorom. Vladu Države SHS priznala je vlada Kraljevine Srbije, čiji su predstavnici nakon razgovora oko ujedinjenja od 6. do 9. XI. 1918. izdali zajedničku Ženevsku deklaraciju.⁸ No, Italija, nije htjela priznati Državu SHS i pozivajući se na tajni Londonski sporazum iz 1915. kojim su joj za pristupanje silama Antante iste obećale hrvatska i slovenska područja, među kojima i područje Drniša i Šibenika. Zato je Italija odmah, nakon službene kapitulacije Austro-Ugarske, 3. XI. 1918. i Njemačke osam dana potom, čime je završio Prvi svjetski rat, počela u ime Antante od 4. XI. 1918. okupirati ta područja Države SHS. Istodobno, sile Antante bile su spremne Kraljevini Srbiji dati većinu preostalih hrvatskih područja u koja je već ulazila srpska vojska. Na taj način bila je ugrožena opstojnost hrvatskoga naroda, pa se vodeće političare Države SHS požurivalo na ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom. Izabranom izaslanstvu izrađen je "Naputak" o ujedinjenju koje je bilo uvjetovano ravnopravnošću i zahtjevom da o svemu odlučuje Ustavotvorna skupština dvotrećinskom većinom. Zbog opće situacije i različitih pritisaka, situaciju je iskoristila Srbija i **1. XII. 1918.** regent Aleksandar Karađorđević bez ikakvih uvjeta proglasio je ujedinjenje Države SHS s Kraljevinom Srbijom u zajedničku državu **Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca**, od 1929. nazvanom **Kraljevina Jugoslavija** sa sjedištem u **Beogradu**.

Sve to je imalo snažnog odjeka na ovome području posebice u **Drnišu i okolici**. Tako je primjerice u Drnišu 26. X. 1918. održan zbor predstavnika političkih stranaka i izaslanika sela, među kojima i onih s područja miljevačke župe, s kojega je objavljena izjava u kojoj se izražava potpuna vjernost Narodnom Vijeću SHS u Zagrebu kao svojoj vrhovnoj vlasti i spremnost na izvršavanje njegovih zaključaka. Na tome zboru izabran je "**Odbor Narodnog Vijeća**".⁹ **Zemaljska vlada za Dalmaciju** osnovana je 2. XI. 1918. u Splitu. Talijani su 6. XI. okupirali Šibenik, a kad su pokušali bez borbe prodrijeti u Drniš, Drnišani su ih zaustavili i povratili u Šibenik. U međuvremenu dok su Talijani prikupljali vojne snage za okupaciju Drniša, Drnišani su tražili da prije njih u grad stigne srpska vojska. Tako je 20. XII. 1918. u Drniš stiglo samo 20, a u Siverić 40 srpskih vojnika, kojima su Drnišani organizirali prikupljanje novčanih priloga.¹⁰ Talijani

8 Tom deklaracijom, od 9. X. 1918., obadrije strane se obvezuju da obavljaju poslove svaka na svome državnom području, dok Konstituenta (zajednička skupština) izabrana općim tajnim glasovanjem, ne propiše definitivno ustrojstvo države. No, do toga nije došlo najviše istupanjem srpskih i talijanskih ekspanzionista, a na štetu novoosnovane države i njezinih naroda.

9 *Novo Doba*, br. 143., Split, 30. X. 1918.

10 *Novo Doba*, br. 187., Split, 13. XII. 1918. Tom prigodom je prikupljeno 21.756,80 kruna.

nakon što su prikupili u Žitnici oko 8000 vojnika sa znatnim brojem tenkova i oklopnih vozila **ušli su u zoru 29. XII. 1918. u Drniš**, gdje su ih građani dočekali zatvorenih kuća i prozora. Odmah su raspustili općinsku upravu u Drnišu i postavili svoga civilnog komesara te uspostavili sjedište Zapovjedništva brigade Gaeta i Zapovjedništvo mjesta (Comando brigata Gaeto e Presidio Militare Drnis), uspostavili stalnu posadu u Razvođu, te za zaštitu rudnika u Velušiću (u okviru kojega i onaj u Širitovcima) te prominskih u Mratovu dvije pješadijske čete. Na putu Drniš-Knin Talijani su imali 30. i 31. XII. 1918. nekoliko oružanih sukoba s drniškim bjeguncima i srpskim vojnicima, s oko desetak mrtvih i oko dvadesetak ranjenih, ali su nakon pristiglih svojih pojačanja i povlačenja bjeGUNCA i srpskih vojnika u Vrliku, **okupirali Knin**. Odmah su u Kninu uspostavili i svoj "prijeki vojni sud" za područje kninskog kotara u čiji sastav je ulazila i drniška općina.¹¹

c) Miljevačka župa pod talijanskom okupacijom
(studeni 1918. - travanj 1921.)

U **studenome 1918.** i na području župe Miljevci bila je uspostavljena **talijanska okupacija** koja će potrajati **do travnja 1921.** godine. Ona je popraćena potpunom uspostavom talijanske okupacijske vlasti, koja se iskazivala kroz brojne konfiskacije (uključujući tu i drniške rudnike), zatim strogu kontrolu kretanja, zabranu političkih aktivnosti te otpuštanje namještenika iz državne službe, protjerivanje, uhićenje i deportiranje mnogih njima nepoćudnih osoba, među kojima su se posebice našli svećenici i župnici.¹² Tako je fra Leonard Bajić, drniški župnik u rujnu 1919. bio udaljen iz Drniša i protjeran iz talijanske okupirane zone, a isto tako i njegov nasljednik fra Ivan Tomasović, kasniji miljevački župnik, bio je u veljači 1920. također udaljen iz Drniša "preko granice". Isto se dogodilo i sa tri njihova župna pomoćnika. Po selima su smijenili stare i imenovali druge glavare, lugare i poljare. Budući da je to područje zahvatila strašna suša, Talijani su iskoristili dodjelu pomoći seljacima u hrani za političke svrhe. Tako su primjerice glavarima po drniškim selima zapovjedili da popišu najsiromašnije seljake kojima je potrebna pomoć, pa su potom te popise objavili priopćivši lažno kako su to oni koji traže pripojenje Dalmacije Italiji. Kad su se mnogi zbog toga pobunili zapovjedili su poglavarima da potpišu peticiju za aneksiju Dalmacije Italiji, ili su po selima slali svoje plaćenike da skupljaju potpise od ljudi na čist papir, nudeći im po 50 kruna i 50 kg hrane, a uglednijim ljudima po selima i tisuće kruna, koje su opet lažno objavljivali kao potpise onih koji traže aneksiju Dalmacije Italiji.¹³ No, spoznaja o gladi, te režimu talijanske

11 Opširnije o tome vidi: Šime Peričić: *Prilog poznavanja talijanske okupacije Dalmacije od 1918. do 1923.* Radovi JAZU, br. 20, Zadar 1973. Prema podacima koje iznosi Peričić (str. 17) na tome talijanskom okupiranom području Dalmacije živjelo je samo 14.028 Talijana nasprama 290.641 Jugoslavenom (tj. Hrvatima i Srbima) i 1706 ostalih.

12 Tako su npr. među prvima bili uhićeni u Drnišu i deportirani Josip Regner, tajnik drniške općine, I. Smolčić, činovnik režije duvana i Danilo Modrić (*Novo Doba*, br. 65., Split, 1919.).

13 K. Kosor, *Drniš ...*, n. dj., str. 63.-64.

okupacije na ovim područjima postupno je preko zborova predstavnika općina okupirane Dalmacije, te potpisanog "Apela naroda sjeverne Dalmacije", koji je posebna delegacija u travnju 1919. predala tajništvu mirovne konferencije u Parizu, dolazila je do tadašnje jugoslavenske, ali i svjetske javnosti, posebice preko pojedinih novinara koji su o tome izvješćivali, što je u konačnici utjecalo na povlačenje Talijana.¹⁴ **Rapalskim ugovorom od 12. XI. 1920.** utvrđena je granica između Italije i Kraljevstva SHS. Tim ugovorom područje Drniša, a to znači i miljevačke župe pripalo je Kraljevstvu SHS, kao i najveći dio okupirane Dalmacije, dok su Italiji prepušteni hrvatski krajevi: Zadar te otoci Palagruža, Sušac, Lastovo, Cres i Lošinj te Istra (bez općine Kastav). Za Rijeku je bilo dogovoreno da bude samostalna i neovisna država. Sporazum o talijanskoj evakuaciji Dalmacije potpisan je u Splitu, **7. III. 1921.** Nakon toga početkom travnja 1921. Talijani napuštaju ovo područje, a u njega ulaze postrojbe Kraljevstva SHS, kao primjerice u Drniš **5. travnja 1921.**¹⁵ Tako je završila tadašnja talijanska okupacija i na području miljevačke župe.

d) Miljevačka župa u sastavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije (1921. -1941.)

Nakon odlaska Talijana vlasti Kraljevine SHS poduzeli su potrebne mjere za ustroj svoje vlasti na tome području i njegovu integraciju u sastav države i to neposredno. Tako je u travnju 1921. za općinskog upravitelja u Drnišu bio imenovan Mato Kulišić, a u svibnju su bili imenovani i općinski odbornici. U to vrijeme velikosrpska elita, okupljena u prvom redu oko Narodne radikalne stranke i Demokratske stranke, oslanjajući se na dvor, srpsku vojsku i policiju uvela je centralistički u osnovi velikosrpski poredak na čelu s kraljem. Ustav od 28. VI. 1921. (na Vidovdan) donesen je nezakonito, bez predstavnika hrvatskoga naroda, te bez kvalificirane dvotrećine većine, kako je bilo Ženevskim dogovorom i potom "Naputkom" predviđeno. Osim što su izgubili državnost, Hrvati su bili izvrgnuti odnarođivanju, te onemogućavani u političkom, gospodarskom i kulturnom razvitku. Zato će njihovi početni izrazi nezadovoljstva u Kraljevini SHS ubrzo prerasti u organizirani sve jedinstveniji politički otpor. U obrani svoje političke volje i cjelovitosti pa i samog opstanka hrvatski se narod najviše okupljao oko **Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS, od 1924. Hrvatske seljačke stranke – HSS)** sa Stjepanom Radićem na čelu. Istodobno, kroz cijelo to vrijeme Katolička crkva i njezini svećenici te časne sestre bili su im

14 *Novo Doba*, Split, 23. IV. 1919.

15 *Novo Doba*, br. 77., Split, 5. IV. 1921. Na čelu vojske Kraljevine SHS-a nalazio se general Milivojević, a pri ulasku u Drniš pozdravili su ga uz općinskog upravitelja Mate Kulišića, još u ime Hrvata katolika drniški dekan fra Ivan Tomasović i u ime pravoslavnih Srba pop Vuković (najvjerojatnije je to bio paroh Savatija Radečić kako navodi i dr. fra Karlo Kosor, u radu **Drniška krajina između dva svjetska rata**, <http://www.visovac.hr/Hrvatski%20jezik/download/cavka/drnis%2...>, st. 1. U ovom vrlo vrijednom radu mogu se pročitati sva važnija događanja na području Drniške krajine (uključujući i one na Miljevcima) u tome razdoblju koja je dr. fra K. Kosor smatrao vrijednima i za koje je imao podatke, ali na žalost za iste nije naveo izvore iz kojih su uzeti podaci te ih je potrebno provjeriti iz drugih izvora što sam za Miljevce i učinio.

glavni moralni, duhovni, nacionalni, karitativni pa dijelom i politički najčvršći oslonac. Tako će biti na ovom drniškom području. Kninski kotar (općine Drniš, Knin i Promina) potpao je 1922. pod Pokrajinsku upravu za Dalmaciju u prijašnjim granicama te je do 1923. bilo uređeno na novim zakonskim osnovama izbor kninskoga kotarskog i općinskih vijeća (među kojima i drniškog) i njihovo konstituiranje. Područje miljevačke župe ulazilo je i dalje u sastav drniške općine, a ona u sastav kninskog kotara.

Novi župnik u Miljevcima od 1921. do 1926. bio je **fra Ivan Bronić**, a od 1926. do 1940. **fra Luid Jurenović**, obojica iz susjedne Promine. Od 1940. do 1948. župnik je bio **fra Ivan Tomasović**. Među Miljevcanima posebno je bio obljubljen fra Luidi Jurenović, koji je i danas u živom sjećaju starih ljudi. U isto vrijeme djelovala su i četvorica vrlo vrijednih, uzoritih svećenika Miljevcana: **fra Petar Bačić, fra Pavao Perišić, dr. fra Petar Grabić i fra Paško Bačić ml.**, koji su svojim samoprijegornim uspješnim radom, životom i smrti, ostavili neizbrisiv trag u našoj povijesti crkve toga doba, a kad je bila bilo kakva prigoda bili su na Miljevcima među svojim narodom.¹⁶ Potrebno je posebno istaknuti **franjevački samostan Visovac**, zasigurno jedno od najvećih duhovnih središta u Dalmaciji s od 10 do 20 svećenika u razdoblju koje ovdje obrađujemo, koji je ulazio u sastav župe Miljevci, trajno zračio i čvrstim duhovnim nitima povezivao Miljevcane.

Organizacijska struktura i rad općinskih i kotarskih uprava (uključujući i one u Drnišu i Kninu) te ostalih organa vlasti (sudstva, policije itd.) bili su obično oruđe centralističko-monarhističkog uređenja Kraljevine SHS i u funkciji isključive zaštite interesa vladajućega jugoslavenskog (u biti uglavnom velikosrpskog) režima s kraljem na čelu. To se odmah iskazalo npr. u **zamjenama novčanica** na ovome području (kruna za dinare) koja je bila na štetu stanovništva.¹⁷ Istodobno ratna stradanja ostavila su duboke tragove u životu stanovništva ovoga područja. Bilo je potrebno i do desetak godina da bi se dostigao predratni broj stanovništva i to zahvaljujući tradicionalnom vrlo visokom prirodnom priraštaju stanovništva u svim naseljima. Pa iako **1921.**, zbog talijanske okupacije, nije vršen službeni popis **stanovništva**, na području miljevačke župe, na osnovi župskih podataka, broj katolika Hrvata je spao na njih oko 2300. Službeni popis stanovništva **1931.** iskazao je u sedam sela miljevačke

16 *Fra Petar Bačić* (Brištani, 1847. – Visovac, 1931.) poznati profesor na Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji u Sinju i duhovnik sjemeništa, od 1925. je na Visovcu, poznat i kao istraživač povijesti; *fra Pavao Perišić* (Brištani, 1868. – Visovac, 1952.) gvardijan na Visovcu u ovom međuratnom razdoblju i župnik potom na više župa; *dr. fra Petar Grabić* (Širitovci, 1882. – Split, 1963.) poznati kao profesor bogoslovije u Makarskoj i odgajatelj klerika, bio tri puta provincijal (pa i u ovom međuratnom razdoblju), osnovao je 1922. i uređivao desetak godina *Novu reviju*, držao niz konferencija i propovijedi te surađivao u nizu časopisa. Uhićen od OZNE 1947. i u Zagrebu osuđen zbog "rušenja državnog poretka" na 14 godina robije koju je izdržavao u Staroj Gradiški. I *fra Paško Bačić ml.* (Drinovci, 1894. – Mirlović, 1946.) bio župnik na više župa i zadnji put u Mirlović Zagori gdje su ga komunisti 1946. ubili pred župnom kućom, potvrdivši tako svoju vjeru i mučeničkom smrću. Pokopan je u Miljevcima na groblju Imena Isusova.

17 Omjer se kretao od 1:4 u korist dinara kod sume do 10.000 kruna pa do 1:16 u korist dinara kod sume od više od 500.000 kruna. *Novo Doba*, br. 230., Split, 5. X. 1923.

župe ukupno 2686 stanovnika, dok su u Nos Kaliku, gdje su živjeli isključivo Srbi, bila 173 stanovnika. Do početka rata 1941. bilo ih je najvjerojatnije oko 3000. No, život tamošnjeg stanovništva nije se bitnije mijenjao. Gotovo cjelokupno stanovništvo se izdržavalo od poljoprivrede i stočarstva. Tek je vrlo mali broj bio zaposlen u industriji, rudarstvu, državnim službama te trgovini i to uglavnom u Drnišu i Šibeniku i rudnicima i tvornicama u njihovoj okolini.¹⁸ Uostalom slična je situacija bila i na području drniške općine, u čiji je sastav ulazila miljevačka župa.¹⁹ Iako se nakon rata postupno obnavljalo poljodjelstvo, posebice vinarstvo i voćarstvo, kao i stočarstvo, no to, uz naslijeđene probleme agrarne prenaseljenosti, usitnjenosti seoskih gospodarstava, gotovo nikakve tehničke opremljenosti, visoke državne poreze i razne daće (- trošarine, kola-rine, travarine, kućarine, vinarine, pazarine, stočarine i sl.), nije bilo dovoljno, te je podmirivalo tek dio osnovnih potreba stanovništva. Kao najteži problem postavljao se problem ishrane. To se nastojalo riješiti na razne načine kao primjerice prodajom stoke, sezonskim radovima, zaduživanjem, upošljavanjem u rudnicima i industrijskim i sličnim pogonima te emigriranjem, posebice u obje Amerike. Ali sve to većini nije pomoglo i nastavio se proces daljeg osiromašenja, zaduživanja i propadanja mnogih seoskih gospodarstava na tome području. Stanje su pogoršavale još i česte suše te druge prirodne nedaće, kao i prezaduženost stanovništva. Trajno gladovanje i emigriranje postale su bitne karakteristike stanovništva ovoga kraja.²⁰ Istodobno je ovo područje zaostajalo i u kulturno-obrazovnom pogledu jer jedina miljevačka škola u Drinovicima nije radila jer nije imala uvjete (ostajala je jedino ona u Drnišu i Trbounju), pa je broj nepismenih bio vrlo velik, a svakako veći od prosjeka koji je na području kninskog kotara iznosio 30,7 %.²¹ Zdravstvene prilike su zbog općih prilika (posebice gladi, siromaštva i nepismenosti) bile nezadovoljavajuće. Na tome području nije bilo nikakvih zdravstvenih ustanova i za sve se trebalo ići u Drniš ili Šibenik, iako je broj bolesnih, posebice djece, bio znan, od kojih je stalno bilo i izvjestan broj smrtnih slučajeva. Uz Krku i Čikolu harala je povremeno malarija.²² Investiranje u infrastrukturu (kao npr. u putove, vodovod i uređe-

18 Broj zaposlenih u drniškim rudnicima ugljena i boksita u **Širitovcima, Kalunu (kod Trbounja)**, Velušiću, Promini, Siveriću i Kljacima, oscilirao je krećući se tada prosječno nešto više od tisuću. S vremena na vrijeme on raste ili pada. Tako je primjerice 1935. u drniškim rudnicima boksita bilo zaposleno 1500 radnika, ali su njihove nadnice bile stalno ispod svakog minimuma i uvijek niže od određenih uredbama o minimalnim nadnicama. Vidi: Mira Kolar-Dimitrijević, **Sjevernodalmatinski boksit i Njemačka od Prvoga svjetskog rata do 1944. godine**, Zbornik IHRPD, 4, Split, 1978., str. 948.

19 Tako je primjerice prema popisu stanovništva **1931.** na području *drniške općine* na 658.84 km² živjelo 27.231 stanovnik, od kojih je prema vjeroispovijesti bilo: *20.220 rimokatolika, 6941 pravoslanih, 1 židov i 69 ostalih*. Od poljoprivrede je živjelo njih 23.560, od industrije (rudarstva) i obrta 2482 (od kojih 247 od odijevanja, 155 hrane, 134 kovina, 83 drveta i kosti i 31 građevinskih obrta), od trgovine 220, od prometa 401, od javnih službi 375, od kredita 13 i drugih zanimanja 180. **Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske 1939. – 26. kolovoza 1940.**, I., Zagreb, 1940., Prisutno stanovništvo prema popisu od 31. III. 1931., str. 308-309.

20 Dr. Ivo Belin, **Problem pasivnosti Dalmacije, Šibenik i Dalmatinska zagora**, Zagreb, 1932., str. 36-44.

21 **Dalmatinski glasnik**, IV, br. 5., Split, 18. I. 1922.

22 Opširnije o tome vidi: Vladimir dr. Lebedev, **Očajne zdravstvene prilike severne Dalmacije, Severna Dalmacija nekad i sad, Beograd, 1939.** Od bolesti posebno je harala tuberkuloza, malarija, tifus, proljevi te skorbut (isključivo kao posljedica slabe i jednostrane prehrane).

nje nekolicine bunara po selima) bila su minimalna i nedostatna za potrebe stanovništva. Crkveni objekti su tražili obnovu. Tako je npr. miljevački župnik 1922. tražio zajam od 50.000 kruna za dovršenje radova na crkvi sv. Pavla u Širitovcima. Kako bi potaknuli obnovu i jačanje vjerskoga života nakon rata **u Miljevcima je 1926. bila osnovana Bratovština presvetog Rožarija** te obnovljen **Treći red. Biskup dr. Jeronim Mileta je pohodio Miljevce u lipnju 1923. i u travnju 1928. godine.**

Ulaskom u sastav Kraljevstva SHS i na području miljevačke župe obnovljen je politički život i počela su snažna politička kretanja, koja su izazvala političku, a i nacionalnu polarizaciju. Područje kninskog i šibenskog kotara i grada Šibenika činili su šibenski izborni kotar. Važno je istaknuti da se ovdje pojavljuju nove stranke čija su sjedišta u Beogradu i Zagrebu, u prvom redu **Narodna radikalna stranka (NRS)** Nikole Pašića i **Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS)** Stjepana Radića. Organizacije NRS-a na ovome području počinju se osnivati 1921. te je 1922. u Kninu bio osnovan kotarski (sreski) odbor, a 1923. u Šibeniku i okružni odbor, a mjesni odbori u više mjesta na tome području. NRS zbog svoje izrazite monarhističke orijentacije i velikosrpske hegemonističke koncepcije uglavnom je obuhvaćala Srbe, a od Hrvata jugoslavenske nacionaliste, pa tako i u Drnišu. Ona je 1929. formalno prihvatila ideju jugoslavenstva (nacionalnog unitarizma) kako bi osigurala centralizam, koji se u praksi iskazivao kao velikosrpski hegemonizam.²³

HRSS, glavna oporbena stranka, traži priznavanje hrvatske države na njezinu političkom teritoriju (Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Međimurje, Kastavština i otok Krk) i zadržanje njezine potpune unutrašnje samostalnosti s hrvatskim Saborom te konfederativan odnos sa Srbijom sa zajedničkim poslovima koje treba odrediti slobodnom odlukom hrvatsko narodno predstavništvo, te tako ubrzo postaje najznačajnija hrvatska politička stranka na tome području. Na čelu joj se nalazio Mate Goreta, seljak iz Kadine Glavice. Tada 1922. i 1923. osnovani su i prvi odbori HRSS-a u pojedinim selima drniške općine, pa i na Miljevcima.²⁴ Od novih političkih stranaka svoje organizacije na ovome području osnivaju *Zemljoradnička stranka (ZS)* i *Demokratska stranka (DS)*, a od prijašnjih stranaka jak je utjecaj među hrvatskim stanovništvom bio *Pravaške*

23 Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, Zagreb, 1961., str. 281-283. NRS se pritom otvoreno izražavao i za amputaciju Hrvatske (izuzev dijela oko Zagreba, Krapine i Varaždina) koja bi, zajedno sa Bosnom i Hercegovinom i svim prostorima na istoku i jugu, ušla u sastav njezine zamišljene "velike Srbije", te zastupala uglavnom desničarsku doktrinu.

24 HRSS je do travnja 1923., prema pisanju *Dalmatinskog glasnika* /IV., br. 27., Split, 4. IV. 1923./, na području šibenskoga izbornog okruga imala 2347 pristalica. HDA, Fond: br. 1574. Republički sekretarijat unutrašnjih poslova Socijalističke republike Hrvatske Služba državne sigurnosti (dalje RSUP SRH SDS), Serija (Šifra) - 01. red. br. 43. Elaborat: Bivše građanske stranke na kotaru Šibenik - Općinski odbor HSS-a Drniš, str. 59-63. U njemu se navodi i 17 Miljevcana koji su bili članovi toga odbora, ali uglavnom 30-ih godina. To su: *Ivić Mate pok. Šime i Kozic Pajo pok. Joke* obojica iz Drinovaca i obojica su bili i članovi Kotarskog odbora HSS-a Knin. Zati su to: *Galić Nikola pok. Paška i Galić Joso pok. Paška* iz Bogetiča, *Skelin Mičo pok. Ivana i Vranjković Petar pok. Martina* oba iz Širitovaca, *Stojanović Krste pok. Paška* iz Karalića, *Vlajić Stipe pok. Joke, Kulušić Jakov pok. Paške i Kulušić Mate pok. Nikole* sva trojica iz Kaočina, *Gverić Mate pok. Bože i Samac Frane pok. Paška* obadvojica iz Brištana, *Malenica Marko pok. Mije* iz Ključa, *Bačić Ivan pok. Mije, Mazalin Joso pok. Juga i Skelin Ante pok. Kate*, sva trojica iz Drinovaca. Tu su dani i kraći osobni podaci i sudbine svakoga od njih.

stranke Mate Drinkovića. Na ovome području postojala je i *Organizacija jugoslavenske nacionalne omladine (ORJUNA)* koja je, u službi vladajućeg režima, izvela nekoliko terorističkih napada uglavnom po selima nastanjenim hrvatskim stanovništvom.²⁵ Kao svojevrsna protuteža ORJUNI tada se 1922. i 1923. i na području drniške općine osnivaju odbori *Hrvatske nacionalističke omladine (HRNAO)* sa sličnim metodama.

Politička sučeljavanja su počela već 1921. Drniški radikali odmah na početku su "*pokušali prigrabiti svu vlast u svoje ruke*", izvodeći u svibnju 1921. fizičke napade na zemljoradničke zastupnike u Drnišu, te držeći skupštine na kojima "*agitiraju*" i prikupljaju "*po selima potpise za Veliku Srbiju*", organiziraju svečanu proslavu Vidovdana (29. VI. 1921.) na kninskom Kosovu, ali ometaju i vrijeđaju govornike na skupštini Hrvatske pučke stranke u Drnišu (16. VIII. 1921.), trgaju jednom seljaku s prsiju hrvatsku zastavu, a neke nazočne i fizički napadaju. Tako će slično biti i 1922. godine.²⁶ Posebno javno političko sučeljavanje, uz represivne mjere, bilo je na izborima za Narodnu skupštinu Kraljevine SHS **18. III. 1923.** Drniškim radikalima, među kojima je bio prilično velik broj imućnijih Hrvata (uključujući predsjednika dr. Nikolu Grubišića i potpredsjednika Josu Nakića) došao je u pomoć u Drniš 9. III. 1923. ministar Ljubomir Jovanović te održao politički govor, a nakon njega je govorio i dr. Miloš Martić, advokat iz Beograda, kandidat RNS-a za drniški izborni kotar (čiji je zamjenik bio dr. Nikola Grubišić, liječnik iz Drniša). I predstavnici Hrvatske pučke stranke održali su nekoliko zborova na drniškom području među kojima i one u Miljevcima, Drnišu i Promini. Istodobno je na drniškom području bilo uhićenja i napada na pojedine radićevce noževima i oružjem, tako da hrvatski tisak evidentira kako je u "*Drniškoj krajini zavladao nasilje, teror, mrcvarenje hrvatskih republikanaca*". Uz sve te pritiske na drniškom izbornom kotaru pobijedila je lista "*udruženih Hrvata sjeverne Dalmacije*" s Matom Goretom, težakom iz Kadine Glavice i dr. Matom Drinkovićem, liječnikom, te dobila 2994 glasa, dok su Radikali, tj. lista NRS-a dobila 1364 glasa, a slijede DS sa 191, HPS sa 161 i ZS sa 13 glasova.²⁷ No, na području šibenskoga izbornog okruga (sa šest izbornih kotareva), u koji je ulazio i drniški izborni kotar, pobijedili su radikali, ispred pravaša.²⁸ Državne vlasti su u Drnišu vladale preko svojih općinskih komesara ne poštujući volju naroda na izborima. Tako je M. Kulušića 4. III. 1922. zamijenio komesar Vje-

25 Opširnije vidi: Branislav Grigorijević, *Organizacija jugoslavenskih nacionalista (Orjuna)*, Istorija XX. veka, Zbornik V, Beograd 1963. Tada 1922. na čelu Orjune na tome području srednje Dalmacije nalazio se Mirko Korolija, književnik iz Kistanja, kojega je tih dana u Beogradu primio kralj Aleksandar i Nikola Pašić, predsjednik vlade.

26 K. Kosor, *Drniška krajina* ..., n. dj., str. 1 i 2. Kosor navodi: "Drniški Hrvati, osobito pristaše Radićeve, osjećali su na svakom koraku diskriminaciju: u davanju dozvola za lovačku pušku ili otvaranje krčme, u dijeljenju hrane ili namještanju u službe. Radikali i njihovi privrženici znali su im dobaciti: 'Mi smo sada gospodari! Bunjevce valja naučiti slušati. Mi smo država!' A kada se dijelila hrana: 'Eno vam Radić pa nek vam dade!'"

27 K. Kosor, *Drniška krajina* ..., n. dj., str. 4.

28 Na šibenskom izbornom okrugu od 52.029 upisanih birača glasovalo je samo njih 35.655. NRS je dobio 14.913; Hrvatska stranka prava Mate Drinkovića 10.414, Zemljoradnička stranka 4466, Demokratska stranka 3477 i HSS 2347 glasova. *Dalmatinski glasnik*, IV, br. 27., Split, 4. IV. 1923. Za narodne poslanike izabrani su dr. Niko Novaković i dr. Uroš Desnica te Mate Goreta.

koslav Nakić, njega dva mjeseca potom Ivan Romi Ljubić, zatim u kolovozu 1924. Petar Bonetti, u prosincu 1924. Petar Monti i u srpnju 1925. Stevo Ostojić. Zbog neuspjeha na izborima 1923. nakon toga za komesara Ljubića općinski odbornik Dušan Miović 1925. predložio je da se **drniška općina**, koja je tada imala 659.13 km², 5289 kuća, 24.445 žitelja, od čega 12.951 muških i 11. 494 ženskih te 17.402 katolika i 6540 pravoslavnih, **podijeli na četiri manje općine**: Drniš, **Miljevce**, Ružić i Unešić. Po tom prijedlogu u najznačajnijoj općini Drniš Srbi bi činili većinu, dok bi Miljevačkoj općini, osim miljevačkih sela pripalo i selo Trbounje. Općinski komesarijat je odluku prihvatio, ali na žalbe protiv diobe s više strana ona je poništena.²⁹ Nakon izbora 1924., s izdvajanjem skupine oko Svetozara Pribičevića i osnivanja *Samostalne demokratske stranke (SDS)* te stvaranja vlade Pašić-Pribičević, i na ovome području dolazi do političke homogenizacije režimskih, uglavnom srpskih snaga (NRS i SDS) iskazane osnivanjem odbora "*Samo sloga Srbina spašava*"³⁰ te pojačanog terora nad političkim protivnicima, posebice nad pristašama HRSS-a nakon njezina raspuštanja i zabrane rada (23. XII. 1924.). **Posjeta kralja Aleksandra I. i kraljice Marije Drnišu 7. VII. 1924. i istoga dana i Visovcu**, samo su dalje potakli njegove pristaše i organe vlasti da nastave s represijom. Tako je policija i ovdje vršila uhićenja i saslušanja članova HRSS-a i njihovih pristaša, a bilo je i fizičkih napada i oružanih obračuna. Istodobno se kažnjavala svaka druga aktivnost.³¹ To je nametnulo spoznaju Hrvata i na području Drniša o potrebi okupljanja na nacionalnoj osnovi. HRSS je nastojao pomoći seljacima i osnivanjem zadruga. Tako je u Drnišu 28. VIII. 1924. bila osnovana "**Hrvatska seljačka zadruga**" za "*nabavu i unošenje domaćih proizvoda*", a svrhom da promiče štednju među zadrugarima i poboljša njihovo prosvjetno i gospodarsko stanje. Među prvim njezinim članovima bio je Paško Kozić iz Drinovaca, kasnije bio predsjednik Kotarskog odbora HSS-a Knin – Drniš. Ovdašnji franjevci zazirali su od politike rukovodstva HRSS/HSS-a³² što su javno iskazivali, a što će se dijelom iskazati i na rezultatima izbora. Sve je to imalo svoga odraza i na Miljevcima. To se vidi i kod **izbora** za Narodnu skupštinu **8. II. 1925.** na kojima su Miljevčani

29 K. Kosor, *Drniška krajina ...*, n. dj., str. 10-11.

30 Jovan Marinković, *Savez zemljoradnika i seljački problemi sjeverne Dalmacije*, s.l., 1927., str. 29.

31 Dr. fra Petar Bezina, *Ljetopis samostana sv. Lovre u Šibeniku*, Split, 1966., str. 20. Tako su primjerice žandarmerija i vojska s bajonetima rastjerala demonstrante, među kojima je bilo i onih s drniškog područja, u Šibeniku 5. svibnja 1924. koji su demonstrirali pred talijanskim konzulatom, gdje su se bili skupili domaći talijanaši i skupina prispjela posebnim talijanskim brodom iz Italije, među kojima i konferencijer, koji je trebao održati predavanje o 50. godišnjici smrti Nikole Tommasea (rođen u Šibeniku 1802., a umro u Firenzi 1874.). Uz nekolicinu ranjenih bilo je uhićeno i 16 gimnazijalaca, koji su nakon tri dana kažnjeni izgonom na deset dana iz škole. Pritom je komentirajući kazne učenicima ljetopisac još pribilježio: "*Čudnovato! Ovo se može samo u našoj 'S.H.S.' događati da dangubom učenika kazniti i to učenike Hrvate koji su pokazali drugima kako treba visoko dizati i cijeniti svoje hrvatsko uvjerenje i pravo*". Dana 10. svibnja 1925. vlasti su zabranile đacima gimnazije i preparandije u Šibeniku svako sudjelovanje na svečanoj akademiji Hrvatskog katoličkog "Orla" povodom 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva, pod prijetnjom izгона iz škole, ali se zato u "*znak protesta sve što se osjeća katolički i hrvatski bijaše sleglo do kazališta*".

32 Takav je bio Radićev pristup Seljačkoj internacionali u Moskvi 1924., a nakon izbora (u veljači 1925.) njegovo priznanje monarhije i Ustava od 1921., što se iskazalo i promjenom naziva stranke u Hrvatsku seljačku stranku (HSS) te rezultiralo i njegovim sporazumom s Pašićem i njegovim ulaskom 1925. u vladu.

glasovali u Širitovcima gdje je za predsjednika biračkog odbora bio imenovan Nikola Grego, sudac. Na tim izborima HSS je pobijedio na području Drniša (s kotarskim kandidatom Matom Goretom) dobivši 2992 glasa, ispred Nacionalnog bloka (NRS i SDS) s 1689 glasova. Ipak je Nacionalni blok, nakon uvjerljivih pobjeda na području kninskog i benkovačkog kotara, uvjerljivo pobijedio i na području cijelog izbornog okruga.³³ I tada su drniški radikali *predložili podjelu drniške općine* na četiri manje općine kao i 1923. (među kojima je *miljevačka*), ali se nakon nekoliko predstavlki upućenih iz Drniša s raznih strana ministrima i narodnim poslanicima u Beograd od toga odustalo. Nakon sporazuma Radić-Pašić, kada je šibenska općina, u kojoj je HSS imao većinu, 20. XII. 1925. slavila 1000. godišnjicu Hrvatskog Kraljevstva, na proslavu je došao i Stjepan Radić, tada ministar prosvjete, sa suprugom i narodnim zastupnikom HSS-a Rudolfom Bićanićem, nezadovoljstvo je još više poraslo. U znak protesta proslavi su odbili prisustvovati članovi šibenskih katoličkih društava, na zahtjev pojedinaca iz uprave tamošnjeg "Orla".³⁴ Radić je tada na šibenskoj obali pred masom svijeta iz grada i okolice (uključujući i neke Miljevcane) održao jedan od svojih poznatih govora.³⁵

U 1926. stvoreni su uvjeti da se provede izborni zakon za dalmatinske općine iz 1922. prema kojemu stranke s najvećim brojem glasova na izborima u ovom drniškom slučaju HSS i NRS zajednički tvore općinski odbor. Tako je 1. IV. 1926. Mate Goreta postao komesar drniške općine, ali je brzo razriješen te je komesar postao radikal Krste Bibić. Politička aktivnost se zahuktala uoči **općinskih izbora** koji su održani **16. V. 1926.** Na njima je u drniškoj općini HSS dobio 2787 glasova, a radikali 771 glas. Slijede HPS sa 282, SDS sa 149, federalisti sa 121 i DS sa 118 glasova. U Općinskom vijeću Drniš HSS je dobio 25 mjesta, radikali sedam, HSP dva i ostali po jedno mjesto. Na osnovi tih izbora nova općinska uprava s Matom Goretom kao načelnikom preuzela je općinu 27. V. 1926. U njoj su bili i predstavnici HSS-a s područja Miljevaca i to: *Paško Kozić pok. Jure* iz Drinovaca i *Nine Mazalin* kao prisjednici te *Frane Samac pok. Paške, Mate Skelin pok. Marka, Ilija Galić i Joso Skelin pok. Nikole*. Kako takvim sastavom općine nisu bili zadovoljni radikali i demokrati jer su time tobože "*Srbi u drniškoj općini zapostavljeni*" te su poduzeli sve kod viših vlasti da se općinsko vijeće raspusti što je i učinjeno 20. VIII 1926. odlukom velikog župana Splitske oblasti

33 **Država**, glasilo Okružnog odbora NRS, god. II, br. 85., Split, 11. II. 1925. Tada je Drinkovičeva stranka na drniškome izbornom kotaru dobila tek 65 glasova, a Hrvatska pučka stranka 129 glasova dok su ostale stranke dobile: DS 68, ZS 19 i Savez radnika i seljaka 3 glasa. Podaci iz hrvatskog tiska su nešto drukčiji i to: HRSS 3002 glasa, radikali 1586, HPS 120, DS 73, dr. Drinković 65 i radnici 4 glasa. K. Kosor, *Drniška krajina ...*, n. dj., str. 5.

34 Dr. fra P. Bezina, *Ljetopis ...*, n. dj., str. 34.

35 Radić je tada govorio okupljenima o kralju Tomislavu i tisuću godina starome hrvatskom kraljevstvu. Za poznatu našu šibensku (i miljevačku) crvenu kapu istaknuo je kako je ona znamen stare kulture i nastavio: "*Ta je crvenkapa znak ne krvi, ne boja, nego ljubavi, veselja i rada. Gledajte zoru, to je naša crvenkapa. Gledajte zapad sunca, to je naša crvenkapa. Gledajte crvene obraze i usnice naših djevojaka, to je naša crvenkapa. To nije krv. To je ljubav, veselje, život, to je duh koji daje gospodin Bog u zametku zore i večernjeg zapada*". U posebnom govoru čelnicima šibenske općine Radić je naglasio: "*Vladati ne znači globiti, jer to zna svaki osel (magarac). Zatvarati zna svaki žandar, nego vladati znači gdje je pustoš – pošumiti, gdje je neukost – prosvijetliti, gdje je plašljivost – ohrabriti, da ovaj narod bude svoj na svome*". Vidi: Hrvoje Matković, **Šibenska županija**, Zagreb, 1995., str. 39-40.

te imenovan komesar Ante Nikolić. Nikolić je odmah smijenio sve lugare i glavare, sve žandare i čauše i općinskog šumara koje je postavio HSS.³⁶

Novi odnos snaga i birača pokazali su **oblasni izbori** u Splitskoj oblasti **23. I. 1927.** na kojima je bio jedinstven kninski kotar (s općinama Knin, Drniš i Promina). Tada ja na listi Demokratske stranke bio Petar Skelin, posjednik iz Širitovaca. Pobjedili su radikali sa 3647 glasova ispred HSS-a sa 2527 glasova, samostalnih demokrata sa 1357, nezavisnih nacionalista 699, federalista sa 213 i Dalidovićeve demokrata sa 98 glasova.³⁷

Nakon istupanja iz vlade HSS razmišlja o okupljanju cjelokupnog seljaštva u državi te na tom programu održao u Drnišu 20. V. 1927. veliki skup kojem je prisustvovalo oko 5000 ljudi iz sjevernodalmatinske Zagore.³⁸ Vođe HSS-a Mate Goreta, Krste Radas i Stipe Jelčić održali su u Mratovu 14. VIII. 1927. pozdanički sastanak, ali su ih na povratku politički protivnici napali kamenjem. **Početak rujna 1927. Stjepan Radić** je pri posjetu Dalmaciji **održao političku skupštinu HSS-a** u drniškom Gracu pred 2-3 tisuće, **i u Miljevcima pred oko 4000 ljudi** koje je prozvao "*Republikom*".³⁹ No, to nije pomoglo, pa je **na izborima** za Narodnu skupštinu u **rujnu 1927.** HSS na području sjeverozapadne Dalmacije dobio gotovo za polovicu glasova manje nego na onim izborima od prije dvije godine. Iako je HSS na drniškom izbornom kotaru dobio 2359 glasova ili 633 glasa manje nego prije dvije godine, ipak je pobijedio glavnog konkurenta NRS koji je dobio 1399 glasova. Zato je znatnije porastao broj glasova Hrvatske pučke stranke na 443, a i disidenti HSS-a su dobili 172 glasa. Opet je za narodnog zastupnika HSS-a izabran Mate Goreta.⁴⁰ No, na **općinskim izborima 6. XI. 1927.** HSS, koji je razjedala nesloga, dobio je u drniškoj općini 1997 glasova, a radikali 1341 glas, slijedi HPS /na dvije liste/ sa 849, DS sa 185 i federalisti sa 173 glasa. Od 37 vijećnika HSS je dobio 18 (prije 25), radikali 12, HPS 4, demokrati 2 i federalisti 1 vijećnika. Za drniškog načelnika opet je izabran Mate Goreta, a među općinskim vijećnicima i nekoliko Miljevcana kao npr. *P. Kozić pok. Jure* iz Drinovaca. No, već 25. XI. 1927 veliki župan je poništio njihov izbor, te je za načelnika izabran Nine Z. Adžija, a u općinskom vijeću, iz kojega su ispali mnogi HSS-ovci, našlo se nekoliko predstavnika Miljevcana HSS-ovaca (npr. *Mile Skelin pok. Nikole* iz Širitovaca i *Frane Samac pok. Paške* iz Brištana).⁴¹ Tako ostaje do diktature 1929. godine.

Nakon izbora 10. XI. 1927. HSS i Pribičevićev SDS (kasnije najznačajnija politička stranka Srba u Hrvatskoj) osnovale su **Seljačko-demokratsku koaliciju (SDK)**, udruživši vodstva, dok su njihove organizacije na terenu ostale samo-

36 K. Kosor, *Drniška krajina ...*, n. dj., str. 11-12.

37 K. Kosor, *Drniška krajina ...*, n. dj., str. 6. Mandate su dobili od NRS-a Dušan Novaković i Mile Monti, od HSS-a Mate Goreta i Krste Radas i od SDS-a Ili Jovičić.

38 *Narod*, god. III, br. 23., Split, 26. V. 1927.

39 K. Kosor, *Drniška krajina ...*, n. dj., str. 6

40 *Država*, god. IV., br. 324., Split, 14. IX. 1927. Ostale stranake dobile su na drniškom izbornom kotaru sljedeći broj glasova: SDS 149, ZS 118 i Disident dr. Niko Novaković 49 glasova.

41 K. Kosor, *Drniška krajina ...*, n. dj., str. 13.

stalne, sa ciljem zajedničke borbe protiv centralizma i velikosrpskog hegemonizma, za priznavanje ravnopravnosti drugim narodima. Bila je to glavna oporba vladajućem beogradskom režimu na čelu s kraljem, koju će on nastojati ukloniti. To su učinili **20. VI. 1928.** na drastičan način ubojstvom dvojice i ranjavanjem trojice narodnih zastupnika HSS-a u Narodnoj skupštini u Beogradu, među kojima i Stjepana Radića koji je ubrzo 8. VIII. podlegao ranama. Vodstvo stranke preuzeo je dr. Vladko Maček. Sažalnice stradalima i vodstvu stranke u ime Kotarskog odbora HSS-a Drniš-Knin uputili su Paško Kozić (iz Miljevaca) te Zvonko Alfrević Nakić i Martin Sučić. Ovaj atentat je u Hrvatskoj doživljen kao napad na cijeli hrvatski narod, te je izazvao zgražanje i osudu. Uslijedile su prosvjedne demonstracije, od kojih je na onima u Zagrebu bilo oko 100.000 demonstranata, a žandarmerija i policija pri rastjerivanju demonstranata ubili su trojicu, ranili 60 i uhitili 120 demonstranata. Na svečanim misama zadušnicama za poginule zastupnike HSS-a održanim početkom srpnja 1928. u Drnišu pred oko 5000 ljudi, sudjelovali su i brojni Miljevčani. Na vijest o smrti S. Radića drniška općina izdala je prigodan oglas.⁴² Pri sprovodu S. Radića u Zagrebu 12. VIII. 1928. bilo je nazočno oko 100.000 ljudi iz svih krajeva pa i sa drniškog područja (uz posebnu delegaciju s načelnikom N. Adžijom i oko 60 seljaka). Deset dana potom u Drnišu je održana komemoracija za pokojnog S. Radića. Neki do tada rukovodeći Radikali Hrvati u Drnišu zbog atentata istupili su iz Radikalne stranke. Zastupnici SDK su odbili dalje sudjelovati u Narodnoj skupštini u Beogradu, gdje se ubijaju njihovi članovi, a odbili su i daljnju suradnju sa političkim strankama koje podržavaju srbijansku hegemoniju. Tražili su promjenu Ustava, federaciju i autonomiju Hrvatske. Svetozar Pribičević, jedan od ključnih političara koji je sudjelovao u donošenju Vidovdanskog ustava 1921. i provodio ga u djelo, nakon krvavih demonstracija u prosincu 1928. izjavljuje: *"Ja sam prije rata uvjeravao i Hrvate i Srbe u Hrvatskoj, da je u Beogradu režim idealne slobode, a sada se stidim i pred jednim i pred drugima što se u ovih 10 godina pokazalo da je doista Beograd jedna tamna točka u Europi i da tu caruje samo režim reakcije i nasilja"*.⁴³ Nakon toga uslijedio je 6. I. 1929. državni udar tako što je kralj Aleksandar ukinuo Ustav, raspustio Skupštinu i uveo samovlašće (diktaturu).

Uz navedene političke događaje i napetosti stanovništvo miljevačke župe u tome razdoblju pogodila je već treću godinu zaredom nezapamćena suša i nerodica.⁴⁴ Problem nabave živežnim namirnicama bio je posebno akutan, a to su

42 K. Kosor, *Drniška krajina ...*, n. dj., str. 8. Tu je cjelokupni tekst oglasa. Kako Miljevačini trajno obilježavaju spomen na njega citiram tek sljedeći dio: *"Stiže nam iz Zagreba tužna vijest, da je preminuo predsjednik HSS i predsjednik SDK. Umro je najveći Hrvat, veliki Slaven Stjepan Radić. Premiuo je vođa Hrvata, vođa svih čestitih Jugoslavena: Srba, Hrvata i Slovenaca. Preminuo je u času kada ga je naš narod, Hrvatska, naša država najviše trebala. Braćo, žalosa ova vijest potresla je srca svih Hrvata, zaprepastila je svakog koji želi svom narodu, svojoj državi dobro, jer je nestalo kormilara, koji je jedini bio sposoban, da zalutali brod privede u luku spasa.... Braćo, smrt našeg velikog Vođe, koji je žrtva velike ljubavi za svoj narod, za svoju milu Hrvatsku, za cjelokupnu našu državu, nek nas nađe spremne, nak nas nađe ujedinjene, čvrste da dademo i naše živote, kao što je on dao, za dobro, za spas svoga naroda.... Neka je vječna slava velikom Hrvatu Stjepanu Radiću!"*.

43 K. Kosor, *Drniška krajina ...*, n. dj., str. 9.

44 *Novosti*, Zagreb, 2. IX. 1928.

koristili neki lokalni trgovci, političari i činovnici za osobno bogaćenje. To je izazivalo opravdani bunt stanovništva, ali su najčešće glavni krivci ostajali nekažnjeni.⁴⁵ Istodobno su ga pogađale i druge elementarne nepogode te bolesti kao npr. krupa Brištane i Karalić 1925., malarija miljevačka sela uz Krku i Čikolu 1925., 1926. i 1927. i strašna glad na cijelim Miljevcima 1928. godine. Pojedini Miljevčani su se uključivali uglavnom u hrvatska društva u Drnišu te sudjelovali u njihovu radu kao npr. Hrvatsko katoličko omaldinsko društvo "Svačić", "Hrvatska čitaonica", "Hrvatski sokol" i Gimnastičko-prosvjetno društvo "Orao".

S uvođenjem kraljeva samovlašća (diktature), **6. I. 1929.** država je promijenila naziv u **Kraljevina Jugoslavija** i podijeljena je na devet banovina, pretežno sa srpskom većinom, čime je hrvatski etnički i povijesni teritorij bio raskomadnan. Područje miljevačke župe ušlo je u sastav Primorske banovine, sa sjedištem u Splitu. Strogo je zabranjeno spominjanje narodnoga imena, isticanje zastava i drugog znakovlja, što se u praksi uglavnom odnosilo na Hrvate, ali ne i na Srbe,⁴⁶ kao i zabrana slobode govora, uvedena je cenzura, te pooštreni zakoni prema hrvatskim rodoljubima i domoljubima. Zavladao je vojno-polijsko nasilje, a mnogi su Hrvati utamničeni, osuđeni na smrt i ubijeni (sa i bez presuda). Uz brojne hrvatske ekonomske emigrante sve je više bilo i političkih, po čemu drniški kraj zauzima vrlo visoko mjesto. Sve to je ujedinilo hrvatski narod oko HSS-a, koji u 1930-im godinama prerasta u hrvatski nacionalni pokret. Tako je bilo i na ovome području. Da bi ojačao utjecaj svojih pristaša **kralj Aleksandar** je na svom putu po Dalmaciji **u srpnju 1929. posjetio i Drniš.**⁴⁷ I ban dr. Ivo Tartaglia posjetio je u travnju 1930. Drniš ali to nije ništa pomoglo stanovništvu drniške općine. Tako je npr. drniška općina 1932. bila odredila da se gradi škola u Drinovcima za Miljevce koji nisu tada imali nijedne škole, ali zbog svađe između obitelji Kozić i Mazalin do gradnje nije došlo do početka rata.

Zemlju je u to vrijeme zahvatila i svjetska gospodarska kriza, koja je strahovito pogodila najšire pučanstvo, ali i gospodarstvo u cjelini, a propadanju hrvatskoga gospodarstva pripomogla je i prema Hrvatskoj svjesno nepovoljna beogradska gospodarska politika. To stanje se osobito odrazilo na drniškom i okolnom širem području sredinom tridesetih godina, o čemu postoji niz članaka i dokumenata. Najprije ga je pratio pad cijena poljoprivrednih proizvoda i stoke, te smanjenje proizvodnje u rudarstvu i industriji i broja zaposlenih, što

45 Opširnije o tome vidi: Josip Kosor, *Uspavana drniška Zagora*, *Gospodarski kalendar*, X, Zagreb, 1928.

46 I dok su Hrvati kažnjavani pa i ubijani za isticanje bilo kakve hrvatske zastave, Srbi su u načelu mogli bez problema isticati svoju srpsku. Najčešće su to činili pravoslavni svećenici i političari, a zatim i drugi. Tako je primjerice na sv. Savu 27. I. 1933. vladika na svoju kuću u Šibeniku izvjesio "srpsku zastavu", a nitko protiv toga ne smije proslaviti "inače posto bi komunisti, protudržavan", a katoličkom biskupu ne samo da mu ne bi dopustili već bi mu se svašta moglo dogoditi. Kroničar žalosno pita: "Jadni hrvatski narode šta dočeka? Turčin, Mlečić, Austrija svak ti je priznavao barem toliko prava, da se zoveš svojim imenom, da danas ne smiješ ni to, jer bi to bila buna, revolucija". U Drnišu je bilo isto. Dr. fra P. Bezina, *Ljetopis* ..., n. dj., str. 67.

47 *Službeni glasnik Primorske banovine*, br. 55. i 168., Split, 9. VII. i 23. VIII. 1929. Kralj je tada posjetio Knin, Vrliku, Kistanje, manastir Krku i Benkovac. Očito zadovoljan prirednim dočekom u Drnišu odlikovao je Josipa Blajlegana, tajnika drniške općine Ordenom Belog orla V. reda.

se odrazilo na porast stanovništva. Pojedine ustanove koje su pomagale seljaku kao npr. Poljoprivredna, Hrvatska seljačka i Kreditna zadruga u Drnišu gase se.⁴⁸ Kako se kriza produbljivala, ljudi su počeli u većem broju emigrirati, ali to se stanje krize ne rješava te ona 1935. doživljava na ovom području vrhunac. Kao što je često bio slučaj do tada i ovaj put vrhunac krize pratila je suša koja je i te godine uništila prirodu. Tada je pokrenuta šira akcija u Zagrebu, za pomoć izgladnelima te je organizirano preseljenje izgladnjele djece i njihov smještaj kod slavonskih seljaka. Tako je bilo i na području miljevačke župe i okolnih mjesta gdje ih je prikupljao Šime Belamarić, povjerenik Seljačke sloge, koji ih je iz Šibenika vlakom doveo u Zagreb, odakle su dalje upućena u Slavoniju.⁴⁹ U tisku se uglavnom ističe teško stanje hrvatskoga seljačkog naroda u pasivnim krajevima (među kojima u sam vrh spada i Dalmatinska zagora) kojemu je prijeko potrebno pomoći. Posebno se apelira na bogatiju "gospodu" u gradovima koja živi lagodnim životom, a nije nikada dolazila u sela niti poznaju probleme seljaka.⁵⁰

Režim je pronalazio načina da stanovništvu ovoga kraja što manje pomogne, kažnjavajući ga tako za njegovo plebiscitarno opredjeljenje za HSS, što će ono pokazati i na izborima 1935. te 1938. godine. Otpor je počeo i ranije. Naime, kako nametnuti kraljev **Ustav iz 1931.** nije ukinuo diktaturu, jer je kralj i dalje imao vrhovnu vlast, a politički život nije bio slobodan, to su pokazali i izbori 8. XI. 1931. na kojima je bila samo vladina lista *Jugoslavenske radikalne demokracije* na čelu s predsjednikom vlade generalom P. Živkovićem. Na toj listi kandidat je za kninski kotar bio dr. Nikola Subotić, bivši ministar financija iz Šibenika koji je izabran za narodnog poslanika. Jedno od izbornih mjesta bilo je i u Širitovcima. Svoj otpor Miljevcani su pokazali velikom apstinencijom na izborima. Iskazujući svoj otpor diktaturi vodstvo SDK je 1932. donijelo **Zagrebačke punktacije**. U ovom dokumentu sadržan je hrvatski nacionalni program, osuđen unitarizam, centralizam i bilo koja prevlast jednog naroda nad drugim te predložen federalizam. Režim je odgovorio utamničenjem dr. Vladka Mačeka na tri godine. No, vlasti su zbog vanjskih pritisaka i unutarnjih problema morale popuštati. Za razliku od izbora 1931. kada je na njima bila jedino i naravno pobjednička državna lista, bez obzira na velike apstinencije

48 **Zadrugar**, Glasilo Zadrudnog saveza, XX, br. 1., Split, 1930., str. 69. i Zadrugar, XXI, br. 5, Split, 1. V. 1931., str. 53. U godišnjim izvješćima za 1932. i 1933. ove zadruge se više ne navode zbog prestanka rada.

49 **Novosti**, Zagreb, 4. I. 1936. Belamarić konstatira kako je tamošnje stanovništvo nerodica uništila, ističe kako su pobrali kod seljaka svu malu djecu sa svim poteškoćama oko njihova odvajanja od obitelji i obratno obitelji od njih te poduzeli potrebne mjere da ih putem prehrane, pri čemu su pomogli mnogi hrvatski ljudi i domoljubi, a na početku oni u Šibeniku. Tako su u Šibeniku dobili više od 100 kg kruha, 40 kg mesa te nešto tjestenine tako da djeca putem nisu gladovala. Prije polaska časne sestre su im u katoličkom domu u Šibeniku priredile ručak, dok su djeca za put imala jabuke i salame, pa je u vlaku bilo i veselja uz pjevanje hrvatskih pjesama. U Zagrebu su u prostorijama "Hrvatske žene" djeca dočekana od njezine predsjednice Marije Kumičić, književnice i gospođe Horvat, nahranjena, obučena i potom upućena u Slavoniju.

50 **Hrvatski dnevnik**, Zagreb, 28. rujna 1936. Ivo Skokandić tu dalje ističe: "U Zagori nema škola (koliko bi ih trebalo), nema puteva, bunara i kuća i svega onoga što je jednoj civiliziranoj sredini apsolutno potrebno. Seljak je prepušten zelenašima, paucima, kortešima, koji svi skupa idu samo zatim, da ga izrabu koliko to samo mogu".

glasača, na općinskim izborima mogle su nastupiti i druge stranke sa svojim listama. Tako su raspoloženje stanovništva pokazali **općinski izbori** na području kninskog kotara **u listopadu 1933.** Na njima su kandidati HSS-a na području drniške općine, u čiji sastav je ulazilo područje miljevačke župe, i gdje se biralo 36 vjećnika i toliko zamjenika, pobijedili sa 4102 glasa kandidate JNS-a koji su dobili 2176 glasova.⁵¹ Ipak je za načelnika Drniša izabran kandidat JNS-a Nikola Adžija. Miljevčani su glasali u Širitovcima (iz sela Bogetića, Brištana, Drinovaca, Kalika, Kaočina, Karalića, Ključa i Širitovaca).

Potrebno je istaknuti kako se režim, pored oslonca na vojsku i policiju, oslanjao i na brojna nacionalistička velikosrpska udruženja i organizacije, među kojima su se **četnička udruženja** posebno isticala nasiljem i zlostavljanjem, a nisu prezali ni od ubojstava mnogih Hrvata tih godina. Djelovala su u više od 200 mjesta u Hrvatskoj, među kojima u miljevačkom okruženju, kao npr. u Drnišu (za područje drniške općine), Kninu, Kistanjama, Skradinu i Šibeniku.⁵² Režim je nastojao osnovati i svoje političke stranke koje bi okupile sve one koji su bili na njegovoj strani. Tako je početkom 30-ih nastala **Jugoslavenska nacionalna stranka (JNS)**⁵³ čije organizacije ubrzo nastaju i na području Drniša, a 1935. većinom od istih ljudi, ali s novim rukovodstvom **Jugoslavenska radikalna zajednica (JRZ)**.⁵⁴ To je izazvalo ne samo omraženost režima, njegove politike i njegovih eksponenata, već i organiziranu protudjelatnost. Tako je kao jedan od odgovora na ubojstvo Stjepana Radića i niz drugih, te brojna državna nasilja nakon uvođenja diktature 1929., došlo do osnivanja ilegalne **ustaške organizacije** na čelu s dr. Antom Pavelićem, s ciljem stvaranja samostalne i neovisne hrvatske države izvan sastava Kraljevine Jugoslavije. Pavelić i većina vodstva djeluje u susjednim zemljama, ali i širom Europe i u Americi. Istodobno ustaše osnivaju organizacije i uporišta u Hrvatskoj i izvode prve akcije, kao što je bio 1932. Velebitski ustanak. U ustaškom pokretu u inozemstvu nalazila se nekolicina ljudi sa drniškog i okolnih područja, a u drugoj polovici 1930-ih godina ustaše uspostavljaju svoja uporišta i u Drnišu.⁵⁵ Istodobno i ilegalna **Komunistička partija Jugoslavije (KPJ)**, izložena žestokom terorom režima, napušta vlastitu unitarnu koncepciju uređenja jugoslavenske države, izjasnivši se za razbijanje monarhističke Jugoslavije i stvaranje nezavisnih republika, među

51 *Politika*, Beograd, 12. X. 1933.

52 Podatke o njima donosi *Jugoslavenska straža*, zvanični organ Glavnog odbora Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine, Beograd, 1934.-1939. Čini se da su se i pojedini Srbi iz Nos Kalika sudjelovali direktno ili indirektno u radu navedenih četničkih odbora, poglavito onoga u biti općinskoga u Drnišu (npr. o. Nikanor Kalik član uprave Jugoslavenskog sokola u Drnišu 1935., a tijekom rata jedan od najistaknutijih četničkih rukovodilaca na području Dinarske četničke divizije i Dinarske četničke oblasti 1942.-1944.).

53 Ona je osnovana u prosincu 1931., a odobrena 15. X. 1932. kao "*Jugoslavenska radikalna seljačka demokracija*", tj. koncentracija pristalica svih političkih stranaka koje je ukinula kraljeva diktatura, a koje su bile spremne služiti interesima režima. Na svom kongresu 20. VII. 1933. izmijenila je ime u JNS. F. Čulinović, n. dj., str. 283-285.

54 HDA, Fond: br. 1574. RSUP SRH SDS, Serija (Šifra) - 01. red. br. 43. Elaborat: Bivše građanske stranke na kotaru Šibenik - Općinski odbor JNS, odnosno JRZ Drniš, str. 81-83. Tu su dani i kraći osobni podaci o njima. Vidi i: F. Čulinović, n. dj., str. 285.

55 Bogdan Krizman, *Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1978., str. 564-573. Među popisom tu navedenih ustaša u Italiji nemamo nikoga s područja Miljevaca, ali su bila dvojica ustaša s ostalog područja Drniša i po četvorica s područja Promine i Skradina (3 iz Rupa i 1 iz Dubravica).

kojima i "Sovjetske Hrvatske", na temelju prava porobljenih naroda na samoodređenje do otcjepljenja. No, to shvaćanje KPJ 1936. reducira na stvaranje jugoslavenske federacije. Na toj osnovi su i osnovali 1937. *Komunističku partiju Hrvatske (KPH)* u sastavu KPJ. KPJ je na području Drniša (te Knina i Šibenika) u drugoj polovici 30-ih godina imala svoje ilegalne organizacije. Na području miljevačke župe nemamo ni ustaške ni komunističke organizacije, već jedino ponekog pojedinca koji je u kontaktu s nekim od članova ustaškog pokreta i KPH u Drnišu (i drugdje npr. Šibeniku).

U to vrijeme bilo je više događaja na području miljevačke župe, u Drnišu i Šibeniku, te u okolici u kojima je sudjelovalo tamošnje stanovništvo ili su imali snažnog odjeka kod njega. Spomenut ćemo samo neke kronološkim redom. Svakako prvi je **Euharistijski Kongres u Šibeniku od 25. do 27. VII. 1931.** na kojem su sudjelovali, uz provincijala Miljevanina dr. fra Petra Grabića, mnogi vjernici miljevačke župe predvođeni župnikom fra Luidijem Jurenovićem, te Miljevaninom fra Pavlom Perišićem, tada gvardijanom samostana na Visovcu.⁵⁶ Nakon ustaškoga Velebitskog ustanka u jesen 1932. uslijedila su brojna uhićenja sumnjivih, među kojima oko desetak župnika, gvardijana i svećenika na području sjeverne Dalmacije. Tako ljetopisac samostana sv. Lovre početkom 1933. bilježi: "Ovdje u Šibeniku i po Sjevernoj Dalmaciji već više mjeseci bjesni teror najgadnije vrsti. Pod izlikom nekakva ustanka i revolvera (kao da je revolverom moguće dignut ustanak) ljudi se na stotine zatvaraju, muče tuku, ubijaju, kako nije ni za Turčina. Turčin bi ubio i svršila stvar, a ovdje se muči, samo da se muči i to samo katolike", navodeći sedam svećenika. Pitajući se: "Zašto?". Te zaključuje: "Narod je osvjedočen da je mučen i proganjan, jedino jer su katolici i zbilja tako jest". Kako je represija potrajala u lipnju 1934. opet konstatira svoje zapažanje: "Silno smo ugroženi od političkog sistema u vjeri i narodnosti. Hrvati izdišu i nalaze se u agoniji. Samo ih katolička vjera preko svojih biskupa može spasiti". No, i crkvene svečanosti nisu mogle proći bez uhićenja.⁵⁷ Oni rijetki Miljevanini koji su radili u rudnicima bili su izloženi nemilosrdnoj eksploataciji i represiji, posebice u rudniku u Širitovcima, a nisu smjeli imati svoje organizacije, što je izazvalo njihov opravdani otpor te ih natjeralo 27. VII. 1934. da su stupili u štrajk tražeći povišicu plaće i bolje radne uvjete. Poduzeće "Monte Promina" je otpustila s posla 87 radnika i nastojalo preko svojih agenata slomiti štrajkaše. Štrajkaši se nisu dali, uputili su banu delegaciju s predstavkom o uzrocima štrajka, te je posredstvom Radničke komore iz Splita i političkih vlasti štrajk likvidiran 27. VIII. 1934. uz udovoljenje radničkim zahtjevima i primanjem na posao otpuštenih radnika. Čini se ni malo slučajno da je toga dana ujutro poginuo Ivan Matić - Vidaček, tajnik Saveza rudarskih radnika, poznati revolucionar iz Splita i organi-

⁵⁶ Dr. fra P. Bezina, *Ljetopis ...*, n. dj., str. 52-55. O tadašnjem miljevačkom župniku vidi: *Fra Luid Jurenović – miljevački dušobrižnik, učitelj i liječnik, Miljevci*, list župe Miljevci, g. V, br. 1 (8), Drinovci 1981., str. 24-26.

⁵⁷ Dr. fra P. Bezina, *Ljetopis ...*, n. dj., str. 67-68, 73 i 74. Tako je bilo i sa skupinom do 650 vjernika Šibenčana koji su 1. VII. 1934. hodočastili u Split Gospi od Zdravlja, gdje su lijepo dočekani. No, na povratku u Trogiru režim im je preko žandara i policije lažno podmetnuo da su "vikali protudržavne poklike" te je 4-5 "omladinaca nevinih policija osudila na zatvor".

zator URS-ovih sindikalnih organizacija, koji je iz Velušića išao za Širitovce gdje je trebao zastupati štrajkaše na mješovitoj konferenciji. Kako su u drniškim rudnicima bile brojne nesreće to je Radnička komora osnovala komisiju koja je krajem 1934. pregledala i rudnik u Širitovcima i ustanovila niz nepravilnosti u radu, ali se one nisu ni u buduću otklonile. HSS je nastojao utjecati na radnike te je 1937. osnovana u Drnišu Podružnica Hrvatskoga radničkog saveza (HRS-a) koja od tada uglavnom posreduje u sporovima rudarskih radnika u upravi rudnika.⁵⁸ Uprava rudnika u Širitovcima zatvorila je na izvjesno vrijeme rudnik, da bi ga ponovo 1940. otvorila. Plaće ovih miljevačkih radnika bile su takve da niti jedan radnik nije mogao uzdržavati sebe i svoju obitelj te je morao nakon posla u rudnicima raditi i na svom posjedu. Zbog toga iscrpljujućeg rada, slabe ishrane, nehigijenskih uvjeta života mnogi radnici i članovi njihovih obitelji bili su izloženi raznim bolestima te je i mortalitet bio velik. Dio njih potražio je izlaz u radovima u drugim krajevima ili u inozemstvu.

Kralj Aleksandar ubijen je 9. X. 1934. u Marseilleu, kamo je došao da uz pomoć Francuske ojača svoj međunarodni položaj. Atentat su obavili ustaše u suradnji s rukovodstvom Vnutrašnje makedonske revolucionarne organizacije (VMRO), čiji ga je član ostvario. To je imalo za posljedicu pojačanu protuhrvatsku represiju od strane režima koji često okrivljuje cijeli hrvatski narod za taj atentat. Svake godine imamo desetke ubijenih, stotine ranjenih i pretučenih Hrvata te mnogo zatvorenih po kaznionicama i zatvorima, a neki su i sa drniškog područja. U tim nasiljima isticala su se razna nacionalistička udruženja, posebice udruženje četnika, koje osniva niz novih organizacija u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. U četničkom tisku iz početka 1935. pa dalje, uz četničko udruženje u Kninu, navodi se i ono u Drnišu, pa je najvjerojatnije tada i osnovano, dok se o radu četničkog udruženja u Šibeniku opširnije piše u prvoj polovici 1937. godine. Ono je obuhvaćalo četnike ne samo iz Drniša već i sa područja drniške općine (npr. Žitnica) Uglavnom su to bili bivši članovi NRS-a i JNS-a, a potom JRZ-a, te prijašnje ORJUNE ili drugih jugoslavenskih i srpskih nacionalističkih organizacija i udruženja, koja su s diktaturom prestala s radom.⁵⁹

Među stanovništvom ovoga područja jače političko gibanje osjetilo se obnovom starih i osnivanjem novih organizacija bivšeg HSS-a te izborima **5. V. 1935.** na kojima je nasuprot vladine liste Bogoljuba Jeftića nastupila opozicijska lista na čelu s dr. Vladkom Mačekom i dobila uz sav teret 1,076.345 glasova postigavši tako izvanredan rezultat. Na kninskom kotaru Mačekova lista je dobila 5882, a vladina 8566 glasova. Najviše glasova HSS je dobio na području drniške općine, a za poslanika je izabran dr. Niko Novaković s Jeftićeve liste. Na šibenskom kotaru Mačekova lista je tada dobila 8660 glasova, a vladina lista 5395 glasova. Ipak je za poslanika izabran dr. Marko Kožul s liste B. Jeftića,

58 K. Kosor, *Drniška krajina ...*, n. dj., str. 40-41. i 43.

59 *Jugoslavenska straža*, zvanični organ Glavnog odbora Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine, br. 3. i 5., (Drniš, Knin i Kistanje), Beograd, 20. I. i 3. II. 1935. br. 121., Beograd, 16. V. 1937. (za Šibenik).

zbog izborne makinacije jer je Jeftićeva lista pobijedila na državnoj razini.⁶⁰ Protiv progona hrvatskoga naroda uoči i tijekom izbora ustao je zagrebački nadbiskup dr. Antun Bauer u memorandumu koji je u Beogradu tijekom posjeta 25. V. 1935. uručio knezu Pavlu, a u kojem su navedeni brojni primjeri progona, mučenja i ubojstava Hrvata.⁶¹ Na čelu vlade u srpnju 1935. došao je dr. Milan Stojadinović i počeo odmah s osnivanjem nove stranke *Jugoslaven-ske radikalne zajednice (JRZ)* čije organizacije se počinju osnivati i na ovome području, u koje ulaze uglavnom članovi prijašnje NRS-a i JNS-a, čime se i politička borba još više zaoštravala. Teror i zločini prema Hrvatima su se nastavili te je dovoljno navesti sibirjske, vrbjansko-rušičke i senjske žrtve 1935. - 1937. godine, u kojima je ubijeno oko 20 Hrvata. Dr. V. Maček je na godišnjoj skupštini Gospodarske sloge 1936. izjavio kako borba hrvatskoga naroda ima dvostruki karakter. "... izvojevati hrvatskom narodu političke slobode" i izvojevati "sebi i svojoj djeci socijalnu pravicu" na bazi potpune jednakopravnosti Srba i Hrvata, pozvavši sve pristaše na dalji organizirani zajednički rad za postizanje toga cilja.⁶² U to vrijeme imamo jaču i raznovrsnu aktivnost i na drniškom području u koju su uključeni i mnogi Miljevčani. Dio njih uključen je u tadašnje drniške organizacije kao što je npr. **Katolička akcija** (u okviru koje su bile i posebno organizirane seoske djevojke i seoski mladići), *Hrvatsko kulturno društvo "Napredak"*, *Radničko društvo sv. Roko*, ili pojedine manifestacije kao što je npr. **Euharistijski kongres u Drnišu 4. X. 1936.** na kojem je sudjelovao biskup dr. Jeronim Mileta.⁶³ Već na **općinskim izborima** u studenom 1936. na kninskom kotaru uočljiva je jača homogenizacija Hrvata oko HSS-a, a time i novi omjer snaga. Od 18.254 upisana glasača glasovalo je njih 11.467 i to tako da je HSS dobio 5466 glasova, JRZ 4684 glasa, Udružena opozicija 812 glasova i lista nepredijeljenih 405 glasova.⁶⁴ Na području drniške općine od 8265 upisanih birača glasovalo je 5282 birača, od kojih je za listu HSS-a (kandidat Zvonko Alfrević Nakić) glasovalo 4223, za listu JRZ-a (kandidat dr. D. Miović) 354 i za nezavisnu listu (kandidat N. Adžija) 405 glasova. Načelnik je postao Zvonko Alfrević Nakić. Ova pobjeda izazvala je veliko oduševljenje pristaša HSS-a koji su masovno 18. XI. 1936. u povorkama s hrvatskim zastavama uz sviranje hrvatske glazbe pohrlili u Drniš čestitati novom načelniku i upravi.⁶⁵ Miljevčani su se posebno masovno okupljali na pojedine župske blagdane kao na **Ime Isusovo i na Sv. Pavla** i blagdan **Gospe od Milosti** te na **Veliku Gospu na Visovcu**, a sudjelovali su i na pojedinim hodočašćima. Kod tih blagdana bila je zabranjena

60 Dr. Tomo Jančiković, *Hrvati u izborima 11. prosinca 1938.*, Zagreb, siječanj 1939., str. 43.

61 Tekst memoranduma vidi u Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb, 1992., str. 548-554.

62 K. Kosor, *Drniška krajina ...*, n. dj., str. 32-33.

63 K. Kosor, *Drniška krajina ...*, n. dj., str. 47.-49. Prema podacima koje iznosi fra Kosor 1939. brojno stanje društva *Katolička akcija u Drnišu*, jednog od najaktivnijih društava u koje su uključeni bili i Miljevčani, bilo je: 86 kat. muževa, 122 kat. žena, 97 kat. djevojaka, 81 kat. mladić, 83 člana ženskog kat. podmlatka i 83 muškog kat. podmlatka, 210 članova posebno organiziranih kat. seoskih djevojaka i 132 seoska kat. mladića te 26 glazbara glazbe KA ili sveukupno 920 članova.

64 *Država*, god. VII, br. 41., Split, 19. XI. 1936.

65 K. Kosor, *Drniška krajina ...*, n. dj., str. 36.

upotreba hrvatskih zastava na crkvenim barjacima, već samo jugoslavenskih, iako su drniški Srbi bez posljedica isticali i nosili srpske barjake, to su miljevački rodoljubi iskazivali odvažnost i uz kazne isticali svoj hrvatski barjak. Tako su npr. na blagdan Gospe od Milosti 1937. skupina Miljevčana, i pored prijatnji 10-ak naoružanih žandara, uz odobravanje i veliko oduševljenje naroda, skinula je sa zvonika jugoslavenski i postavili hrvatski barjak te spriječila žandare da ga skinu (prema nekim podacima među pobunjenim Miljevčanima tada se ističe Mika Stojanović). Tada 1937., prema crkvenim podacima, miljevačka župa je imala 2493 vjernika, a drniška 10.057 i prominska 6912 vjernika.⁶⁶

Kako je Stojadinovićeve vlada odmah nakon konstituiranja potpisala u Rimu **konkordat** – ugovor o položaju Katoličke crkve u Jugoslaviji to su najviši vrh Srpske pravoslavne crkve i svećenstvo organizirali antikonkordatske demonstracije, zahtijevajući od vlade da se ne izvrši njegova ratifikacija. Dolazak patrijarha Varnave Rosića u ljeto 1935. u sjevernodalmatinsku Zagoru potaklo je tamošnje pravoslavno svećenstvo na čelu s dr. Irinejom Đorđevićem, dalmatinskim episkopom (Šibenik), pobornikom velikosrpskog hegemonizma, na održavanje protestnih zborova protiv konkordata na ovom području i slanja telegrama i pisama u Beograd. Na tim zborovima te u proglašima i pismima često je posebno naglašena protukatolička i protuhrvatska velikosrpska retorika, kojom se Hrvatima prijeti državom i tjeranjem u granice izvan velike Srbije, koje su im prije naznačili Nikola Pašić i četnici i drugi velikosrbi kad su im nakon atentata na S. Radića prijetili amputacijom Hrvatske.⁶⁷ Demonstracije su se još intenzivnije nastavile 1937. nakon što je konkordat usvojen u Narodnoj skupštini, zbog čega je 1938. morao biti povučen. To je uzdrmalo režim te je morao pribjeći izborima i promjenama kako bi smirilo stanje u državi, ali je znatno zaostriilo međunacionalne odnose općenito, a posebice na ovome području.

U tome razdoblju posebno su zamjetna dva procesa. Jedan je homogenizacija Hrvata oko HSS-a i daljnje jačanje hrvatskoga narodnoga pokreta. HSS reorganizira svoje odbore tako da ih je sredinom 1938. na području sjevernodalmatinske Zagore bilo 3 općinska i 56 seoskih odbora, a radi zaštite zborova i sastanaka članova stranke, od nacionalističkih jugoslavenskih i srpskih članova i skupina, osnivaju se i mjesne organizacije *Seljačke zaštite*, koje se postupno nešto kasnije i naoružavaju.⁶⁸ Drugi proces je povezivanje i aktivnost svih onih jugonacionalističkih i velikosrpskih snaga (posebno onih na vlasti, u vojsci i policiji, koje su imale privilegiran položaj u državi i društvu) neposredno uoči, a posebno nakon izbora 1938., nezadovoljni njihovim rezultatima (tj. izvanred-

66 K. Kosor, *Drniška krajina ...*, n. dj., str. 53-55.

67 HDA, Grupa XVI, br. 1030/1935. Izvješće Sreskog načelstva Knin, pov. II/1682. od 2. XII. 1935. Pravoslavni svećenici sjeverne Dalmacije su pod predsjedanjem episkopa Đorđevića u svezi aktivnosti protiv konkordata odžali 11. XI. 1935. u manasturu Krka sabor te obvezali sve svećenike da rade u tom pravcu o čemu su im uputili proglas. Na saboru je, prema izvješću sreskog načelnika, episkop Đorđević prijetio da ukoliko se konkordat ozakoni "država će morati zadržati rimokatoličku ekspanziju na liniji Senj-Ogulin-Virovitica ili Našice".

68 *Dalmatinska zagora*, god. I., br. 3., Split, 29. srpnja 1938.

nim uspjehom HSS-a i Udružene oporbe u cjelini), poduzimaju niz aktivnosti kako bi otklonili njihov učinak. Posebno su nastojali zaustaviti daljnje jačanje hrvatskog narodnog pokreta predvođenog HSS-om te onemogućiti bilo kakve moguće promjene. Tako su uoči izbora uslijedili u nizu mjesta "pouzdaniki sastanci Jugoslavenskih nacionalista" (uz ostala mjesta i u Šibeniku, na koje dolaze njihovi istomišljenici i s područja drniške općine) na kojima su zahtijevali od svih jugoslavenskih nacionalističkih organizacija stvaranje jedinstvenoga jugoslavenskog fronta pod zajedničkim motom "jedan Kralj, jedna nacija, jedna država i jedno autoritativno narodno i državno vodstvo".⁶⁹ No, **izbori** za Narodnu skupštinu od **11. XII. 1938.** donijeli su izvanredan uspjeh HSS-a i Udružene opozicije u cjelini, koji su i pored svih pritisaka i malverzacija dobili 45% glasova na državnoj razini, a još veći uspjeh su zabilježili na ovome području. Tako je na kninskom kotaru lista V. Mačeka dobila 7855 glasova, od kojih HSS 7014 glasova, a lista M. Stojadinovića (tj. JRZ – dr. Niko Novaković) 5882 glasa, dok je lista ZS-a (Veljko Pokrajac) dobila 674, JNS-a (Mihajlo Popović) 175 i lista D. Ljotića (Dušan Đakić) 176 glasova. Za narodnog zastupnika izabran je M. Goreta.⁷⁰ Miljevčani su glasovali u Drinovcima, gdje je imenovani predsjednik biračkog odbora bio Ante Kulušić, učitelj, i u Širitovcima, predsjednik odbora dr. Marko Skelin, liječnik, i naravno glasovali su za HSS.

Nakon tih izbora djelatnost protivničkih snaga sve više uzima velikosrpsko obilježje. Tako je jedna od tih djelatnosti bila osnivanje srpskog društva "Krajina" 10. II. 1939. s privremenim sjedištem u Zagrebu.⁷¹ Društvo je trebalo svojim radom obuhvatiti većinom Srbe u Savskoj banovini (južno od rijeke Save i Kupe), zatim u zapadnom dijelu Primorske banovine (sjeverna Dalmacija, među kojima je i kotar Knin to znači i područje drniške općine, uključujući tu i područje miljevačke župe) i zapadnom dijelu Vrbanske banovine ili ukupno 25 kotareva.⁷² Ovo djelovanje naišlo je na jedinstven otpor hrvatskih kao i manjeg dijela srpskih političara, posebice onih iz SDS-a.⁷³ Brzo se na tome području traži stvaranje nove političke jedinice Srpske krajine, kojoj bi sjedište bilo u Bihaću. Time se htjelo onemogućiti moguće promjene i tadašnje zahtjeve HSS-a za rješavanjem hrvatskog pitanja u okviru Kraljevine Jugoslavije, koje je veliko-

69 HDA, Grupa VI, dok. inv. br. 1535. Izvješće Uprave policije Zagreb.

70 T. Jančiković, n. dj., str. 43. Tada je na području Dalmacije od 195.199 upisanih birača za HSS glasovalo 116.305 glasača, a Mačekovu listu Bloka narodnog sporazuma 123.751 glasač. Vladina lista M. Stojadinovića dobila je 30.101 glas. Ipak je zahvaljujući izbornom sustavu vladina lista dobila tri, a Mačekova lista dva poslanika. No, bez obzira na to bio je to ipak kraj dominacije JRZ-a i njezina unitarističkog koncepta Kraljevine Jugoslavije, te će se morati prići rješavanju hrvatskog pitanja.

71 HDA, Grupa VI, dok. inv. br. 2970. Zapisnik s osnivačke skupštine udruženja "Krajina", održane u Zagrebu 10. II. 1939. godine.

72 **Krajina. Srbi u našim sjeverozapadnim pokrajinama**, (Zagreb, 1939.). Uz ciljeve i program rada u brošuri je tablica i karta područja s brojem i postotkom Srba u navedenom području "Krajine". U njezin sastav su ulazili i kotarevi Knin i Benkovac. No, to je očito prva faza pošto se primjerice tablici među "srpskim naseljima" nalaze i ona sjeverno od Save pa i Zagreb, što samo za sebe dovoljno govori o namjerama pokretača ove akcije. Pobunjeni kninski Srbi su se 1991. pozivali na ovaj projekat nazivajući svoju tadašnju akciju njezinim nastavkom.

73 Posebno je odjeknuo članak Save N. Kosanovića: "Osnivanje društva "Krajina" koji je objavila zagrebačka "Nova riječ" od 2. ožujka 1939., str. 12., a prenijeli drugi listovi, nakon čega su uslijedili brojni napisi u vezi s "Krajinom".

srpski monarhistički režim, zbog zaoštavanja međunarodnih prilika u Europi i opasnosti raspada zemlje, ipak morao uzeti u obzir i dijelom uvažiti.

Tako je sporazumom Dragiša Cvetkovića, novog predsjednika Vlade i dr. Vladka Mačeka, predjednika HSS-a, **26. VIII. 1939.** nastala zasebna upravna cjelina **Banovina Hrvatska** u sastavu Kraljevine Jugoslavije, s vlastitom banskom upravom, te zakonodavnom, upravnom i sudskom autonomijom, koja se dopunjuje 1941. tako da se bez pristanka Hrvatske nije mogla oduzeti ni smanjiti.⁷⁴ Područje miljevačke župe, kao i područje Dalmacije, ušli su u sastav Banovine Hrvatske. U Drniš je 24. XI. 1939. došao i dr. Ivan Šubašić, ban Banovine Hrvatske, gdje ga je dočekalo više tisuća građana i seljaka (među kojima su bili i brojni Miljevčani) te je bio upoznat s nevoljama i potrebama Drniške krajine. Uspostava Banovine Hrvatske naišla je na žestok otpor gotovo svih srpskih krugova, a poglavito nacionalističkih i velikosrpskih. Ta se pojava nazirala u pokretanju "srpskog pitanja" u Jugoslaviji i u Banovini Hrvatskoj i pod sloganom "Srbi u opasnosti" stvaranju poznatoga velikosrpskog pokreta "Srbi na okup", zatim u osnivanju raznih odbora, komisija pa i četničkih postrojbi s ciljem "obrane i zaštite" srpskog stanovništva i na ovome području.⁷⁵ Oni zahtijevaju ukidanje Banovine Hrvatske, a ako to ne bi uspjelo, stvaranje posebne državne zajednice pod nazivom "Srpske zemlje", u koju bi trebala ući cijela "srpska" Bosna i Hercegovina, i najveći dio današnje Hrvatske, uključujući područje miljevačke župe, odnosno područje Drniša u cjelini.⁷⁶ Četnici i drugi srpski nacionalisti su tim "srpskim zemljama" dali jedinstven naziv "velika Srbija". Taj pokret nije mišao ni drniško područje, kao ni okolna područja Dalmacije, već je tu razvio znatnu aktivnost. Promicala su ga glasila pokreta.⁷⁷ Na području kninskoga kotara, u čiji sastav je ulazila i drniška općina (sa župom Miljevci) glavni nositelji pokret "Srbi na okup" bili su uglavnom velikosrpski političari iz redova JRZ-a te pripadnici četničkih udruženja na poticaje i potporu takvih krugova iz drugih krajeva države, posebice onih iz Beograda. Tako se, prema pisanju "Srpskoga glasa" tijekom studenoga i prosinca 1939. u akciji "Srbi na okup" među Srbima kninskog kotara i bivše Primorske banovine razvio vrlo jak pokret "za otcjepljenjem i za izdvajanjem iz Banovine Hrvatske, a za pripojenjem Banovini Vrbaskoj, odnosno Srbiji", a što potvrđuje i do tada s tom svrhom prikupljeni potpisi oko

74 Opširnije o tome vidi: Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd, 1965.

75 Vidi: Ivan Jelić, "O nekim odjecima sporazuma Cvetković-Maček među Srbima u Banovini Hrvatskoj", *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, br. 3, Slavonski Brod, 1965.

76 HDA, Grupa XXI, dok. inv. br. 6129. Izvješće: Predmet: Ocjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od banovine Hrvatske u vezi sa pokretom "Srbi na okup" od 13. IV. 1940. i zaprimni žig Banske vlasti Banovine Hrvatske – Odjeljak za drž. zaštitu, Zagreb, br. 21.422 od 26. IV. 1940. Tu su izvješća upravnih vlasti s područja Banovine Hrvatske, uključujući i ona s područja kninskog kotara, o aktivnostima pokreta "Srbi na okup" koje su one uspjele prikupiti.

77 Tako se beogradski "Srpski glas", čije je slogan bio "Jako Srpstvo – Jaka Jugoslavija", a kojega je glavni urednik bio Dragiša Vasić, jedan od ideologa četničkog pokreta tijekom Drugoga svjetskog rata, 7. XII. 1939. posebnim člankom obraća Srbima sjeverne Dalmacije. Tjedan dana potom (14. XII.) u listu se otvoreno iznosi navedeni velikosrpski program u članku: "Gde god je Srba – tu je Srbija", tj. od Sušaka do Đevdelijske i od Subotice do Šibenika, "bez obzira na plemensko administrativne podele već izvršene ili koje će se izvršiti", odnosno "srpske su zemlje i Kordun i Lika i delovi Dalmacije i delovi Slavonije, koji su danas u sastavu banovine Hrvatske", kao što su srpske i Vojvodina i Bosna.

5000 Srba (glava obitelji) s područja kninskog kotara po mjestima (uključujući i one iz sela drniške općine) u ime članova svojih obitelji upućeni raznim instancijama u Beogradu.⁷⁸ Te aktivnosti su pojačane tijekom **1940.** posebice uoči i tijekom **općinskih izbora** u Banovini Hrvatskoj 19. svibnja, koji su samo potvrdili i učvrstili pobjedu HSS-a, pa tako i na drniškom području, ali su ukazali i na znatnu apstinenciju birača i određeno raslojavanje.⁷⁹ Tako su održani javni zborovi u Kninu, Kosovu i Kistanjama, na kojima je bilo i Srba s područja Drniša, te bila osnovana posebna "*Komisija spasa Srba sjeverne Dalmacije*". Ta komisija nastavlja prikupljati potpise srpskog pučanstva na tome području za otcjepljenje i priključenje Srbiji te s istom svrhom slati izaslanstva i peticije u Beograd. Vrhunac te aktivnosti bilo je u jesen 1940. osnivanje u Kninu uz pomoć vojske četničkog tzv. "*Petog komitskog odreda*", pod zapovjedništvom četničkog vojvode Vlade Novakovića. Iako su vlasti Banovine Hrvatske zvanično 11. XI. 1940. ovaj četnički odred zabranile, on kao policijska poluvojnička organizacija nastavlja djelovati do početka rata nastojeći osnovati vodove izvan Knina u Strmici, Kosovu, Tepljuhu, Kistanjama i Đevrskama.

Ova strujanja i aktivnosti, posebice velikosrpskih nacionalista, inicirali su okupljanje i aktivnosti pojedinih članova i pristaša ustaškog pokreta na području Drniša i izvan njega gdje su se nalazili u to vrijeme. Nakon osnivanja Banovine Hrvatske oni su se izjasnili (posebice putem letaka) protiv njega. Naime, smatrali su da je Sporazum dao Hrvatskoj "*sićušnu administrativnu autonomiju bez ikakvog jamstva*", te da su Maček i HSS, pridonoseći na takav način unutarnjem sređivanju i jačanju Kraljevine Jugoslavije, izdali ideju o stvaranju Hrvatske kao samostalne i neovisne države, za što se oni zauzimaju i zbog čega

78 HDA, Zbirka XVIII – letci – 33/1505 i 1515. Izborni letak dr. Nike Novakovića Kninskim Srbima s područja kotara, tj. i drniške općine je zanimljiv za razumjevanje tadašnje atmosfere. On glasi: "*BRAĆO SRBI! Srbi Kninske Krajinne hoće da budu slobodan narod u svojoj slobodnoj državi. Za Srbe Kninske Krajinne uvijek je bila, jeste i biće mjerodavna nacionalna politika Srpstva i Srbije. Srbi Birači! Glasajte za Srpsku narodnu listu, kojoj je na čelu Dr. NIKO NOVAKOVIĆ. Kad glasate za Srpsku narodnu listu dokazate svima i svakome da Srbi Kninske Krajinne ne žele i neće da odvoje svoju sudbinu od ostalih Srba i Srbije. BIRAČU! Kad glasaš za Srpsku narodnu listu glasaš proti nametnute Opštinske uprave. GLASAŠ PROTI MAČEKOVA KOMESARA, GLASAŠ PROTI MAČEKOVE DIKTATURE, GLASAŠ PROTI RASPARČAVANJA JUGOSLAVIJE. SRBINE BIRAČU! GLASAJ ZA LISTU, JER GLASAJUĆI ZA SRPSKU LISTU, GLASAŠ ZA PRAVU NARODNU SAMOUPRAVU, GLASAŠ ZA JEDINSTVO SVIH SRBA, GLASAŠ ZA JEDINSTVO SVIH JUGOSLOVENA, GLASAŠ ZA JEDINSTVENU I NEDJELJIVU JUGOSLAVIJU. Kninski Srbi*" (33/1505). Tada je u ime "*Jugoslavenskih nacionalista iz svih krajeva Banovine Hrvatske*" posebnim letkom "*Srbima Banovine Hrvatske*" obratio 5. svibnja 1940. i senator iz Gospića dr. Petar Zec, jedan od istaknutih aktivista pokreta "*Srbi na okup*" čiji je odbor postojao i u Kninu, za kniski kotar te organizirao nekoliko akcija. Zec u zaključku uz prosvjed zbog raspisivanja izbora u letku uz ostalo navodi: "*Srbi u Banovini Hrvatskoj izlaze na izbore ujedinjeni sa parolom: za pravu narodnu samoupravu, i za jaku Jugoslavensku narodnu državu, a protiv Mačekove diktature i protiv rasparčavanja Jugoslavije*". Inače liste s potpisima glava obitelji po mjestima kninskoga kotara sa navedenim zahtjevima nalaze se u bivšem Arhivu Jugoslavije, sada Arhivu Srbije, u Beogradu, a kopije nekih od njih kod autora.

79 *Novo Doba*, XXIII., br. 115. i br. 119., Split, 17. i 22. V. 1940. Tada su se na općinskoj izbornoj listi općine Drniš nalazili sljedeći kandidati: Zvonko Alfirević Nakić – kandidat HSS-a, Paško Skelin – kandidat vanstranačke hrvatsko-srpske skupine, Milan Jović – kandidat vanstranačke srpske skupine i fra Petar Berković, kandidat katoličke crkvene skupine. Od 8063 upisanih glasača, glasovalo je njih 4202 ili 52,11 %, što se objašnjava da je Banovina Hrvatska bila već izborna, u Drnišu pobjeda osigurana i nije postojala potreba za općim izbornim plebiscitom. No, izborni rezultati ukazuju i na određeno raslojavanje. Tako je za HSS glasovalo 3050 glasača i od 36 osvojio je 31 vijećnika, dok je dr. P. Berković osvojio 2, M. Jović 2 i P. Skelin 1 vijećnika. U općinskoj upravi od Miljevcana navode se *Luka Bubalo pok. Jakova* iz Širitovaca kao član uprave i *Toma Kulušić pok. Tome* iz Ključa kao odbornik. (Vidi: K. Kosor, *Drniška krajina ...*, n. dj., str. 36-37. U Drniškim općinskim vijećima prema postojećim podacima bilo je izabrano 17 HSS-ovih vijećnika s područja Miljevaca, čija imena i prezimena sam već naprijed naveo.

su protiv toga Sporazuma. Zato su neki završili u zatvorima ili u novosnovanom logoru u Lepoglavi.

Članovi ilegalne KPJ/KPH na području Drniša, također se okupljaju i aktivno djeluju (posebice među radništvom). Sukladno svome programu, pozdravili su stvaranje Banovine Hrvatske, kao početak stvaranja federativne države, ali ne i ulazak u njezin sastav dijelova povijesne Bosne i Hercegovine, koja po njima treba biti zasebna federalna jedinica buduće federativne Jugoslavije koju su komunisti zamišljali kao onu u SSSR-u. Istodobno su bili protiv režima Cvetković-Maček iz političkih i klasnih razloga. Nekolicina i njih je zbog svojih aktivnosti završila u zatvorima ili u logoru u Lepoglavi.⁸⁰

Sve ta politička kretanja nisu značajnije pomogla težak život stanovništva miljevačke župe. U tisku se tijekom 1939. ističe stari problem stanovništva okolice Drniša (gdje su prilike bile najteže) oko pribavljanja hrane i vode, te zaduženosti seljaštva.⁸¹ Ljudi su da bi podmirili obveze (porez, dug, odjeću, hranu i sl.) iz nužde morali prodavati stoku i hranu u jesen ubrzo nakon žetve ili branja grožđa. No, trgovci su se dogovorili oko cijene tako da je cijena žitarica, grožđa i mošta te drugih seljakovih proizvoda kod kupnje uvijek bila niža, a kada ih je seljak kasnije morao kupiti za prehranu onda im je cijena bila znatno skuplja. Tako su primjerice seljaci u okolici Drniša u jesen 1938. prodali trgovcima kukuruz, glavni tamošnji prehrambeni proizvod, najviše za 0,80-0,90 dinara po kilogramu, a u proljeće 1939. kod tih trgovaca plaćali 1,50-1,80 dinara po kilogramu, dok su istodobno cijene pšenici bile "obično 2,50 dinara, a negdje i do 3 dinara, premda se već prodaje nova pšenica", koja je u Slavoniji duplo jeftinija. Istodobno, kvaliteta im je u Drnišu uglavnom loša, a u Drnišu je i brašno uvijek skuplje nego npr. u Šibeniku. Zato trgovci hranom u Drnišu "za par godina grade velike kuće". HSS je preko Gospodarske sloge nastojao pomoći seljacima i osnivanjem nabavljачko-potrošačkih zadruga, prije svega u Drnišu, a kasnije je planirano njihovo osnivanje i u pojedinim selima, gdje bi seljak uvijek mogao kupiti hranu po povoljnijim cijenama. Neke od planiranih zadruga su i osnovane, ali su zbog ratnih neprilika prestale s radom. Što se tiče organiziranosti ljudi u Gospodarsku slogu ona je bilježila znatan uspjeh, Tako je primjerice krajem 1940. Gospodarska sloga imala na području kninskog kotara 69 povjerenika i 2049 članova, od 10.529 domaćinstava, što znači tek 19,5 %.⁸² Položaj malog broja radnika koji su prije svega radili u rudnicima (Širitovci, Kalun i Bogatić) nije bio puno bolji. Zbog toga su radnici nastojali svoje stanje popraviti štrajkom kao npr. 1936. No, vlasti su raznim mjerama štrajkove nastojali onemogućiti kao i sindikalno organiziranje u Ursove sindikate pod utjecajem KPJ vlasti, služeći se i ubojstvima pojedinih aktivista.⁸³ Omogućavale su jedino

80 Mirko Peršen, *Lepoglava*, Zagreb, 1963., str. 114.

81 *Kalendar Gospodarske Sloge za 1940.*, Zagreb, 1939., str. 125-127. Članak: "Narodu u nerodnim krajevima treba osigurati kruh". Dalji navedeni podaci su iz toga izvora.

82 *Kalendar Gospodarske Sloge za 1941.*, Zagreb, 1940., str. 146. Tablica: Pregled broja povjereništava i članova Gosp. Sloge (1940).

83 Vidi: Ivan Leko, *Sjećanje na Drniš 1941.*, *Almanah revolucije 1941.-1961.*, Zagreb, 1961., str. 163.

nešto kasnije organiziranje u HSS-ov *Hrvatski radnički savez (HRS)* koji potom koordinira u njihovim štrajkovima do početka rata. Ispostava Banske vlasti Banovine Hrvatske iz Splita 1940. od javnih radova financirala je uređenje čatrnja u Drinovcima (25.000) i Širitovcima (200.000 dinara).

e) Područje miljevačke župe u razdoblju Drugoga svjetskog rata (1941. - 1945.)

S početkom Drugoga svjetskog rata 1. rujna 1939. i Kraljevina Jugoslavija se nalazila pod pritiskom da se mora izjasniti. S uspjesima sila Osovine u Europi tijekom 1940. pritisak se i pojačao. U međuvremenu jugoslavenske vlasti vrše svojevrsne pripreme za slučaj da se i Jugoslavija nađe na udaru. Tako se primjerice "zove u rezervu sve s reda" pa tako i sve rezerviste s područja miljevačke župe.⁸⁴ Jugoslavija je 25. III. 1941. pristupila Trojnom paktu, ali je dio političkih i vojnih krugova u Beogradu, prozapadno, ali i protuhrvatski (za rušenje Banovine Hrvatske) usmjerenih i pomaganih od britanske diplomacije i tajne službe, izveo noću 26/27. III. 1941. državni udar. Srušeni su vlada i Namjesništvo, malodobni kralj Petar II. Karađorđević proglašen je punoljetnim, a general Dušan Simović imenovan mandatarom nove vlade. U zemlji se širio val demonstracija, pa i u nekim mjestima sjeverozapadne Dalmacije. Istodobno je počela opća mobilizacija i na tome području. Nijemci su odmah odlučili, sa saveznicima, napasti, zauzeti i raskomadati Jugoslaviju. Prije toga ponudili su Mačeku da bude na čelu izdvojene i osamostaljene Hrvatske, što je on odbio i 4. IV. 1941. otputavao u Beograd, stupivši u Simovićevu vladu, kao njezin potpredsjednik, smatrajući da se još može izbjeći rat. Nijemci su se tada okrenuli istaknutim pripadnicima ustaškog pokreta pripremajući s njima čin proglašenja Hrvatske kao samostalne države. Istodobno se hrvatskom narodu i hrvatskim vojnicima u jugoslavenskoj vojsci s proglasima preko radija 5. IV. 1941. iz Italije obraća poglavnik ustaškog pokreta dr. A. Pavelić, najavljujući oslobođenje Hrvatske kao gotovu stvar. Rat protiv Kraljevine Jugoslavije Njemačka je s Italijom i Mađarskom započela 6. travnja 1941. i nakon 12 dana, bez ikakvog jačeg otpora jugoslavenska vojska je kapitulirala, a zemlja okupirana i raskomadana. U Zagrebu je **10. travnja 1941.**, nakon ulaska prethodnica njemačke vojske, proglašena **Nezavisna Država Hrvatska** (NDH). Odmah je počelo i ustrojstvo njezine vlasti tako što su privremeno ostavljeni postojeći upravni organi vlasti bivše Banovine Hrvatske uz ustaške povjerenike po kotarevima. S dolaskom dr. A. Pavelića 15. IV. 1941. u Zagreb, on preuzima svu vrhovnu vlast u NDH, imenujući prvu hrvatsku državnu vladu, u kojoj je on bio predsjednik i ministar vanjskih poslova, a imala je još potpredsjednika i 10 ministara. Istoga dana NDH su priznali Treći Reich i Italija, koje su 21. travnja 1941. dogovorile opseg njezina teritorija i odredile demarkacijsku crtu svojih područja u njoj. Granica

⁸⁴ Dr. fra P. Bezina, *Ljetopis ...*, n. dj., str. 89.

između NDH i Italije odredit će se **Rimskim ugovorima 18. V. 1941.** koje su potpisali B. Mussolini i dr. A. Pavelić.⁸⁵

Navedeno stanje kao i oni događaji u neposrednoj okolici, prvenstveno u Drnišu, Šibeniku, Bukovici i Kninu, imali su snažnog odraza i na području miljevačke župe. Vrlo je važno da su preko ovoga područja prolazile neke od vrlo značajnih prometnica prvenstveno prometnica Drniš-Šibenik, ali i ona preko Miljevaca Drniš-Roški slap-Bukovica, zbog čega su se uoči početka rata na ovom prostoru nalazile razmještene postrojbe jugoslavenske vojske. Vojska je i u Šibeniku u povodu državnog udara manifestirala novom kralju, dok su se talijanski i njemački podanici s ovoga područja morali *“seliti jer Srbi prijete da će ih sve poklati ako nastupi rat”*.⁸⁶ Od 8. do 12. travnja 1941. imamo svakodnevno bombardiranje pojedinih objekata i brodova u Šibeniku i okolici. Rasulo je sve više zahvaćalo jugoslavensku vojsku kako su stizale vijesti o njemačkim prodorima, te što su i talijanske postrojbe iz Zadra ujutro 11. IV. prešle u protunapad prema Benkovcu, a tamošnje postrojbe Jadranske divizije dobile zapovijed za

85 Za razumijevanje daljih zbivanja i na području miljevačke župe tijekom rata smatram da je potrebno ovdje najkraće reći o NDH sljedeće. Dr. Ante Pavelić je 17. IV. 1941. potpisao i prvi zakonski akt Zakonsku uredbu za obranu naroda i države, jedan od temeljnih akata na kojemu će se zasnivati represivna vlast njegova režima sve do propasti 1945. godine. Svim političkim strankama zabranjen je u lipnju 1941. rad, osim “Ustaši – hrvatskom oslobodilačkom pokretu”. Ustroj civilnih vlasti proveden je tijekom lipnja i srpnja 1941. ustrojem velikih župa na čelu s velikim županima koje je imenovao Pavelić, te dalje kotarevima i kotarskim ispostavama te gradovima i općinama. Istodobno usporedno ustrojena je i vlast ustaškog pokreta, a po uzoru na modele organizacije vlasti i političke prakse u Njemačkoj i Italiji. Tako je 10. V. 1941. osnovan Glavni ustaški stan (GUS), kao vrhovna vlast u NDH, na čelu s dr. A. Pavelićem, kao poglavnikom, koji je imenovao njegove članove i bio naredbodavac i organizator politike koja se provodila u NDH. Na terenu su ustrojene po teritorijalnom načelu ustaške organizacije na čelu s ustaškim dužnosnicima i to za područje općine tabornik, kotara logornik i velike župe stožernik, kojega opet imenuje poglavnik. Pored redovite vojske domobranstva, ustrojena je i posebna Ustaška vojnica, a uz redovitu policiju oružništvo, ustrojena je i Ustaška nadzorna služba. Istodobno su doneseni mnogi zakonski akti o ustrojstvu i radu državnih vlasti i institucija, ali i o nacionalnoj i rasnoj isključivosti te o mjerama represije, pod koje se, pored Srba, Židova i Roma, moglo uključiti i sve protivnike ustaškog režima, posebice one iz redova Hrvata (prvenstveno članove KPJ/KPH i rukovodstava HSS-a), čija primjena u praksi ubrzo započinje, kako putem redovitih tako i novoosnovanih izvanrednih i pokretnih prijekih sudova sa širokim ovlaštenjima, pogađajući tako mnoge građane NDH. Kako su presude navedenih sudova uz smrtnu najčešće bile i osude na višegodišnji boravak u zatvoru i u logoru to su osnovani mnogi zatvori i logori širom NDH. Glavni i najveći logor bio je u Jasenovcu, osnovan u ljeto 1941. i postojao do travnja 1945., koji se zbog režima u njemu i masovnih likvidacija od nekoliko desetaka tisuća stradalih (konačni broj još nije utvrđen i kreće se od oko 49 do 69.000 poimenično stradalih), postao i ostao do danas svojevrsni simbol režima, za koji je i dr. A. Stepinac kazao poč. 1943. da je *“sramotna ljaga čitavi Jasenovac za Nezavisnu Državu Hrvatsku”*. Naime, svi Hrvati, osim nekoliko izuzetaka, željeli su svoju samostalnu i neovisnu hrvatsku državu. No, mnogi se nisu mogli pomiriti s praksom totalitarnoga ustaškog režima, kao ni njezinim položajem, poglavito gubitkom znatnih dijelova hrvatskog prostora koje je anektirala Italija i njezinom reokupacijom II. i III. zone u NDH, iako su bili spremni i do kraja braniti hrvatsku državu i njezinu opstojnost. Tako od početka imamo otpor dijela stanovništva protiv ustaškog režima, te talijanskih okupatora i njihove politike talijanizacije, koji sve više jača. Uz to NDH se od samog osnivanja našla u izuzetno složenoj općoj i političkoj, međunarodnoj i unutarnjoj situaciji koja je kontinuirano dovodila u pitanje sam njezin opstanak kao države. S jedne strane je problem reokupacije NDH od njezinih *“saveznika”*, fašističke Italije (1941.-1943.) i potom nacističkog Trećega Reicha (1943.-1945.) s uspostavom njihove okupacijske vlasti, a s druge strane problem pobune i ustanaka Srba i komunista te borbe i rata protiv njezine opstojnosti od komunističkog partizanskog pokreta predvođenog KPJ/KPH (multietničkog sastava, a za programsku obnovu federativne Jugoslavije kao zajednice ravnopravnih naroda i socijalne pravde te uspostavu svoje vlasti revolucionarnim putem po uzoru na SSSR) i velikosrpskog četničkog pokreta (sastavljenog uglavnom od Srba, koji vodi rat i za uništenje hrvatskog naroda sa područja njegove zamišljene velike Srbije (samostalne ili u okviru velike Jugoslavije s kraljem na čelu i četničkom diktaturom) koja ostavlja Hrvatskoj tek uzak pojas oko Zagreba, Krapine i Varaždina) podržanog od Saveznika do pred kraj rata, a sve to sa strašnim posljedicama za stanovništvo. Opširnije o NDH vidi: Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 1994.

86 Dr. fra P. Bezina, *Ljetopis ...*, n. dj., str. 91.

povlačenje preko Roškog slapa i Drniša u Muć. Kako je bila proglašena NDH to je došlo do aktivnosti postojećih ustaških skupina u Drnišu i Šibeniku. Oni su 11. IV. u Drnišu preuzeli vlast i uspjeli da im se preda 12. pješadijski puk Jadranske divizije jugoslavenske vojske s generalom Pavlovićem (koji su predani Talijanima), ali ne i predaju dijela snaga od Roškog slapa do Knina (54. puk na čelu sa zapovjednikom Brkom, inače članom četničke organizacije u Gračacu od 1937.), koje se s ostacima Jadranske divizije povlače preko Knina u B. Grahovo i Drvar, gdje se predaju Nijemcima na čelu sa zapovjednikom generalom Jovom Kukavičićem. Pri povlačenju 54. puka preko Miljevaca i Promine bilo je pucanja na civile te uhićenja jednog broja Hrvata koje su povelili sa sobom u Knin i koji su se jedva spasili. Tako su 11. IV. 1941. njegovi pripadnici iz pušaka ranili u Roškim Dragama čobanice *Anu (Jakova) Kisić* (17 god.) i *Mariju (Ante) Benković* (16 god.) obje iz Brištana.⁸⁷ U Šibeniku je situacija bila također napeta jer se tijekom bombardiranja dio vojske počeo osipati i odlaziti kućama, posebice vojnici Hrvati među kojima je bilo i Miljevcana, pa su ostajali uglavnom Srbi, a istodobno je ustaška skupina, pozivajući se na proglašenje NDH i besmislenost daljega rata, nastojala preko policije i gradskog Poglavarstva preuzeti upravu u gradu. Komanda Šibenika jugoslavenske vojske nastojala je to spriječiti prijeteći 11. i 12. IV. proglasima stanovništvu vojnim sudom i strijeljanjem. Građani su bili u velikom strahu, te su smatrali da su ih spasile vijesti o talijanskom ulasku u Benkovac i nadiranjju prema Šibeniku, jer da toga nije bilo *“Srbi-četnici bili bi sve poklali”*.⁸⁸ Da su te bojazni bile opravdane pokazuje i napad vojnika-četnika u Siveriću na civile Hrvate, ničim izazvani, kojom prilikom su ubili jednu djevojčicu u dvije žene.⁸⁹ Tada je zapovjednik u Šibeniku dozvolio vojnicima da idu kući, čime se obrana grada praktički raspala. Istodobno, ustaše 13. IV. i u Šibeniku postupno preuzimaju vlast razoružavajući pojedine skupine preostalih vojnika. No, tu vlast neće stići ni učvrstiti, jer su je morali predati Talijanima. koji su 16. IV. 1941. u Šibeniku uspostavili svoje okupacijsko Vojno zapovjedništvo Šibenik. Do 21. IV. 1941. preuzeli su cjelokupnu političku i vojnu vlast u Šibeniku, o čemu su oglasom izvijestili stanovništvo, uveli nadzor nad kretanjem i prehranom stanovništva, a 25. IV. razoružali su i razjurili ustaše, te postavili svoju vlast. Početkom svibnja zabranili su građanima hrvatske novine, osim novopokrenutog lista u Splitu *“San Marco”*, na talijanskom i hrvatskom jeziku, koji je 9. svibnja 1941. donio predstavku bivših srpskih političara koji traže u ime 100.000 pravoslavnih Srba iz sjeverne Dalmacije *“da Italija anektira Dalmaciju”*.

U Drniš su Talijani došli 17. travnja 1941. smjestivši u njega dva bataljuna vojske te su uspostavili svoju vojnu okupacijsku vlast, dopuštajući pod svojim

87 HDA, Fond: Vodno oružničko zapovjedništvo Knin. (dalje VOZ Knin) Izvješće Oružničke postaje Širitovci , taj. br. 37. od 11. srpnja 1941.

88 Dr. fra P. Bezina, *Ljetopis ...*, n. dj., str. 97.

89 Ante Čavka, *Građa za suvremenu povijest Drniške krajine 1941.-1994.*, Split, 1995., str. 23-25. Čitatelji tu mogu kontinuirano i opširno pratiti tijek zbivanja na tome području tijekom rata i poraća, te se i moji opći podaci za općinu Drniš u cjelini te mirlovičku župu u tome razdoblju prvenstveno odnose na ovaj izvor, a dalje u tekstu navodim ga samo kod citiranja ili naglašavanja nekog važnijeg događaja.

nadzorom egzistiranje na tome području i vlasti NDH. Kako je Treći Reich bio posebno zainteresiran za ovo područje zbog eksploatacije njemu neophodne boksitne rude i rudnika ugljena, to je područje Drniša ušlo u sastav NDH. To je i službeno regulirano Rimskim ugovorima 18. svibnja 1941.⁹⁰

Rimskim ugovorima područje miljevačke župe je postalo dio novoosnovanog kotara Drniš i dio NDH (tzv. II. talijanske zone) i njegove granice na Krki i Čikoli postali su službeno novouspostavljena državna granica između NDH i Kraljevine Italije. Ona područja preko Krke u Bukovici kao i ona preko Čikole do mora sa Skradinom i Šibenikom anektirana su i postala dio Kraljevine Italije (tzv. I. talijanske zone), odnosno novoosnovanog *Guvernatorata za Dalmaciju* i njegove *Prefekturu u Zadru*. Tako su se oni Miljevčani koji su radili u Tvornici za proizvodnju aluminija u Lozovcu i gospodarstvu Šibenika, neki tamo i živjeli, od tada bili u sastavu Italije koja je sve do njezine kapitulacije u rujnu 1943. odlučivala o njihovoj daljnjoj sudbini.⁹¹ Svrha aneksije ovih hrvatskih prostora nije bila samo u njihovom pripojenju Italiji već i potpuna talijanizacija domaćeg pučanstva u što kraćem roku ili njegov progon s toga područja, kako je to istaknuo Mussolini u svom govoru u Rimu 10. VI. 1941. nazivajući ga "*inorodnim*" i "*neprijateljskim*". Tom cilju imalo je da posluži niz propisa i uredbi od ovdje novouspostavljenih okupacijskih civilnih i vojnih vlasti izdanih od druge polovice 1941. godine.⁹² Sve ovo je izazivalo opće ogorčene i svekoliki otpor stanovništva, koji će pod vodstvom komunista prerasti i u oružani otpor i partizanski rat. Zato će od druge polovice 1941. talijanskim fašističkim okupatorima, uz nazočnost brojnih oružanih postrojbi i aparata civilnih vlasti, masovni teror, zločini i koncentracijski logori postati glavna sredstva talijanizacije ovih hrvatskih područja. Za to su ustrojili i zasebno sudstvo, zatvore i logore.

90 Opširnije o njima vidi: Neva Scotti-Žurić, *Odnosi između Italije i NDH 1941. – Nastanak i posljedice Rimskih ugovora*, Zbornik IHRPD, br. 2., Split., 1972., str. 85.-132.

91 HDA, Fond: NDH – "S", kut. inv. br. 1283/(1943.). Veleobrtna na novo prisajedinjenim primorskim krajevima Hrvatske.

92 Najprije se nastojalo da ova područja svojim vanjskim izgledom dobiju talijanska obilježja, uklanjajući hrvatske zastave i ističući svugdje na javne objekte pa i druga mjesta talijanske zastave. Uklanjaju se i druga hrvatska istaknuta obilježja. Talijanski jezik postaje službeni jezik pred vlastima, a dozvoljeno je širenje samo talijanskog tiska, a pokrenute su dvojezične novine u Splitu i Zadru. Te novine postaju važni nositelji promidžbe talijanstva i fašizma. Uslijedila je talijanizacija toponomastike tako da su promijenjeni stari nazivi kraja, mjesta, naselja, ulica i putokaza na cestama koji su dobili nova talijanska imena ili prevedena u "*talijanski oblik*". Istodobno su sustavno mijenjana hrvatska imena i prezimena u talijanska. Zatim je 19. VII. 1941. uslijedila zapovijed kojom su raspuštena sva udruženja, ustanove i stranački organi koji nisu organizirani u sklopu fašističke stranke. Tako su u Šibeniku prestala s radom brojna hrvatska društva i čitaonice, odbijajući da nastave rad kao talijanska društva. Zatim se prišlo uvođenju fašističke nastave u školama, a postojeće hrvatske škole morale su biti u roku od dvije godine talijanizirane i postati žarišta talijaniziranja omladine. Odmah su uslijedila otpuštanja učitelja i nastavnika, a na njihova mjesta od jeseni 1941. dovođeni su učitelji i nastavnici iz Italije koji preuzimaju rukovođenje i nastavu u osnovnim i srednjim školama. Sljedeći u procesu talijanizacije bili su državni namještenici u administraciji i javnim službama koji se na razne načine otpuštaju, a na njihova mjesta također dolaze kadrovi iz Italije. Već do ožujka 1942. uklonjena je polovica namještenika, a taj proces traje sve do kapitulacije Italije. Talijanske fašističke asimilacijske akcije uslijedile su i protiv hrvatskog svećenstva i u odgoju njegova podmlatka. Istodobno je uveden potpun nadzor u privrednim poduzećima, ali i u privatnim službama, a industrijskim radnicima je zasebnom zapovijedi zabranjen štrajk. Naravno da je sve to izazvalo antifašistički otpor stanovništva koji je prerastao u rat za oslobođenje tih anektiranih područja od fašističke Kraljevine Italije, a što je imalo snažnog odjeka i na miljevačkom području Opširnije o tome vidi: Zdravko Dizdar, *Talijanska politika prema hrvatskim prostorima i njezine posljedice tijekom Drugoga svjetskog rata*, Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa: Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918. - 1943.), Zagreb, 2001., str. 639.-691. Navedeni podaci uglavnom su iz rada, a tu su navedeni u bilješkama izvori i literatura, uključujući i one koji se odnose na drniško područje.

I nakon Rimskih ugovora talijanske snage i dalje ostaju na drniškom području, ali sada kao "posadne", iako će se one i dalje ponašati i tu kao okupacijske snage. Potkraj svibnja 1941. tu započinje ustroj vlasti NDH. Tako su krajem svibnja 1941. u Drnišu i Siveriću, a potom i u *Širitovcima* uspostavljene *oružničke postaje*, a 26. lipnja osnovana i *Kotarska oblast Drniš* (u čiji sastav su ulazile drniška i prominska općina /koja je 28. kolovoza 1941. odvojena i priključena Kotarskoj oblasti Knin/), koja je ulazila u sastav Velike župe Bribir-Sidraga, osnovane 10. lipnja 1941. sa sjedištem u Kninu na čelu sa velikim županom dr. Antom Nikolićem iz Šibenika. Istodobno se prišlo ustroju ustaške organizacije tako da je 9. lipnja 1941. osnovan *Ustaški tabor Drniš*, dok je istoga dana za područje velike župe ustrojen *Ustaški stožer Velike župe Bribir-Sidraga*, sa stožernikom Markom Rošom iz Šibenika. *Župska redarstvena oblast* u Kninu osnovana je od MUP-a NDH 20. lipnja 1941. na čelu s Jucom Rukavinom, a zatim je u njezinoj nadležnosti osnovano *Općinsko redarstveno povjereništvo* u Drnišu na čelu s Nikolom Herakovićem, koji su se trebali brinuti o redarstvenoj službi na svojim područjima. Istodobno je u Kninu počelo novačenje i osnivanje postrojbi hrvatskog domobranstva, iako su Talijani oduzeli i zaplijenili gotovo sve oružje, streljivo te imovinu i pričuvu bivše jugoslavenske vojske na tome području (blizu 3500 vagona materijala). Talijani su i na druge načine (kao npr. onemogućavanjem pozvanih da se odazovu pozivu u domobranstvo) nastojali onemogućiti ustroj redovitih postrojbi NDH. Istodobno su se i dalje ponašali kao okupatori ne poštujući NDH. Tako su primjerice kupovali i iznosili na područje svoje I. zone i obratno gotovo sve što su htjeli, uglavnom bezvrijednim novcem zaplijenjenim tijekom rata (dinarima Kraljevine Jugoslavije sada stavljenim u promet na područje NDH, koja je bila primorana otkupiti ih), a da nisu plaćali ni carine ni trošarine i bilo koje druge propisane dadžbine NDH. Takvo stanje je utjecalo da je samo u prva tri mjeseca (do kraja srpnja) promet robom te proizvodnja boksita opali više od pedeset posto. To je i razlog da se s područja Velike župe Bribir-Sidraga do 23. srpnja 1941. dobrovoljno prijavilo na rad u Njemačku 1617 radnika, od kojih 364 rudara, većinom s drniško-prominskog (tj. i miljevačkog) područja, od kojih većina tamo i odlazi. U Kninu se prišlo ustroju domobranskih postrojbi NDH te je *Kninsko popunidbeno zapovjedništvo* tijekom lipnja i srpnja uputilo više od 1700 poziva novacima za vojsku i na području drniške općine, ali ih se zbog raznih razloga nije odazvala niti trećina.⁹³ Među odazvanima u domobranstvo NDH bila je i skupina Miljevcana.

Na ovome veoma složenom području život se odvijao s nizom poteškoća. Napad nacističke Njemačke i njezinih saveznika 22. VI. 1941. na SSSR snažno je odjeknuo među stanovništvom ovoga područja, kako komunistima tako i među Srbima. Dodatni poticaj za radikalizaciju međunacionalnih odnosa na tome području pa i osvetu daje Juco Rukavina svojim javnim nastupima u Drnišu, Oklaju i Siveriću u lipnju 1941., zatim pokretanjem istrage u vezi s četnič-

93 HDA, Fond. Velika župa Bribir- Sidraga 1941., fasc. 9/12.

kim predratnim i ratnim zločinima, posebice onoga u Siveriću, te uhićenjima jedne skupine "nepoćudnih", većinom Srba (ali i nekoliko Hrvata komunista), pretežito pripadnika predratnih velikosrpskih i režimskih stranaka te četničkog udruženja (od ustaša uglavnom označenih skupnim pojmom "četnici"), od kojih je većina izgubila život, što će kasnije imati tragične posljedice za stradanje tamošnjih Hrvata. Tako su u Nos Kaliku od ustaša 20. VI. 1941. kao "četnici" bila uhićena trojica tamošnjih Srba i to: Sava (Ilije) Skočić, Simo (Marka) Kalik i Nikola (Tode) Zeljak odvedena Ustaškom taboru u Drnišu te su prema nekim podacima potom stradali. Dva dana potom Hrvati Drinovaca su onemogućili nekolicinu svojih mještana da sudjeluju u nasilju protiv Srba u Nos Kaliku.⁹⁴ Za uhićene u Drnišu intervenirao je tamošnji župnik dr. fra Petar Berković, te su neki pušteni, kao primjerice Pavao Čenić, trgovac u Drnišu, jedan od predratnih funkcionara Radikalne stranke, zatim JNS i JRZ te četničkog udruženja koji se isticao "kao velikosrbin ispoljavajući veliku mržnju prema Hrvatima".⁹⁵ U svim tim zbivanjima zasigurno je bila značajna uloga Talijana radi ostvarivanja svojih političkih ciljeva – slabljenja NDH i okupacija što više njezina teritorija (a razmišljalo se 1942. i o okupaciji cijele NDH). Oni potiču mnoge Srbe na izbjeglištvo na njihovo anektirano područje pred ustašama (kao primjerice prof. Radovana, poznatog iridentista i prijašnjeg talijanskog civilnog komesara u Drnišu) prebacujući ih i pomažući im oko smještaja, ali i političkog organiziranja protiv NDH, sa svrhom da "čitava Dalmacija pripadne Italiji". Dio prebacuju preko Miljevaca do Roškog slapa gdje su imali karabinjersku postaju i kontrolnu ispostavu u okviru kistanjske karabinjerske čete. Tako se broj izbjeglica stalno povećava, a povećava se i aktivnost Talijana kao i velikosrpskih političara. Uz to aktivni su i komunisti koji također rade na pripremama za pobunu i ustanak. Tako primjerice Oružnička postaja Oklaj 23. VI. 1941. izvješćuje Vodno oružničko zapovjedništvo u Kninu da "u srpskom pravoslavnom manastiru Aranđelovac, ... nalazi se oko 50 Srba koji su iz okoline Knina i Drniša ...", a u Kistanjama "bivši ministar dr. Niko Novaković-Longo i Pave Čenić, trgovac iz Drniša, koji rade na organizaciji srpskih četnika". Dana 22. VII. 1941. prešlo je preko Krke na prominsku stranu na područje NDH 30 talijanskih vojnika i zauzelo Hidrocentralu Manojlovac, a sutradan im se priključilo još 60 talijanskih vojnika.⁹⁶ U to vri-

94 HDA, VOZ Knin) Izvješće Oružničke postaje Širitovci , taj. br. 37. od 11. srpnja 1941. U izvješću se navodi da je 22. VI. 1941. "nekoliko seljaka iz sela Drinovci pokušali napraviti nasilje nad pravoslavnim žiteljima u selu Nos Kalik, ali su odustali bez posljedica, te su prijavljeni kotarskom sudu u Drnišu".

95 HDA, Fond: br. 1574. RSUP SRH SDS, Serija (Šifra) - 01. red. br. 43. Elaborat: Bivše građanske stranke na kotaru Šibenik - Općinski odbor JNS, odnosno JRZ Drniš – Čenić Pavao, str. 83. Tu je dalje navedeno kako se on za vrijeme rata odmah opredijelio za četnički pokret kojega moralno i materijalno pomaže do studenog 1944. kada je bio uhićen od NOV i kao suradnik četnika po kratkom postupku likvidiran.

96 HDA, NDH, Glavno zapovjedništvo oružništva 1941. - 1944. (dalje GZO), fasc.: Oružništvo Knin 1941. -1944. kut. 2. Iz postojećih izvješća mogu se dalje pratiti akcije pobunjenika i talijanskih snaga te vlasti NDH na tome području. Navedeni podaci su iz izvješća Oružničke postaje Oklaj VOZ Knin od 23. i 25. VI. 1941. O četničkim zločinima u Promini vidi: Zdravko Dizdar, **Zločini četnika u Promini tijekom Drugoga svjetskog rata**, *Prominski glasnik*, časopis za povijest, kulturu i gospodarska pitanja prominskoga kraja, br. 2., Zagreb, svibanj 1994., str. 15-28. Tu je i poimenični popis četničkih žrtava.

jeme imamo i prvu akciju kada je skupina od pet četnika upala noću 27./28. VI. 1941. u selo Rupe te zaklala Šimu Mandušića, ustašu povratnika iz Italije i oca mu Antu Mandušića, starca od 73 godine, što je odjeknula među okolnim hrvatskim pučanstvom na području NDH, posebice Miljevčanima koji graniče s Rupama. Kako je prijetila opasnost da talijanski vojnici zaposjednu i otok Visovac, iako je on pripadao NDH, zbog toga su vlasti NDH na njega 24. VII. 1941. uputile 20 vojnika kao posadu.⁹⁷ Prema obavještajnim podacima vlasti NDH od 25. srpnja 1941. organiziranje četnika je bilo i u Šibeniku, gdje je evidentirana i organizirana aktivnost komunista, zatim u Zadru, Obrovcu i još nekim mjestima na anektiranom području, uz zaključak kako se *"može svaki čas očekivati napad na naš teritorij"*.⁹⁸ Da su Talijani znali za pobunu Srba, kojom su nastojali izvršiti reokupaciju svog područja u NDH, potvrđuje dolazak njihove vojske 26. srpnja 1941., iz Konjevrata, tj. s anektiranoga talijanskog područja u Drniš te upozorenja talijanskih časnika istoga dana pojedinim Hrvatima da se s toga područja uklone, kao što je to npr. rekao talijanski pukovnik Giovanni Bidau u Drnišu Nikoli Herakoviću kad još pobune nije bilo. Pobuna Srba *"protiv terora, zločina"* i *"postupaka ustaša"*, kako su sami isticali, koja je 27. VII. 1941. izbila u Drvaru, i na čijem su čelu stajali komunisti, nakon nekoliko dana proširila se i na područje Knina, Bukovice i Drniša (na području kojega je bilo tek 7 komunista u Drnišu /od kojih su 4 bila uhićena od ustaša/ i 4 u Siveriću), zahvativši gotovo sva sela nastanjena Srbima, poprimivši zbog vrlo malog broja komunista na tome području velikosrpski četnički karakter. Pobunjenici su uništili malobrojne oružane snage i vlasti NDH na tim i okolnim područjima, ali su istodobno počinjeni strašni zločini nad Hrvatima kojih je samo u tih nekoliko dana od njih oko 5.000 koji su živjeli na tome području stradalo oko dvije tisuće, a ostali su,

97 Vojni arhiv Vojnhistorijskog instituta, Beograd, Srbija (dalje VA VII), Arhiva NDH, kut. 134., dok. br. 7/4-1. Izvješće Zapovjedništva Jadranskoga divizijskog područja od 24. VII. 1941. Zapovjedništvu kopnene vojske NDH.

98 HDA, Fond: MUP NDH, Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost, kut. 1. Izvješće o organiziranju i sjelovanju četnika na području Dalmacije, Zagreb, 25. srpnja 1941. Iz izvješća se vidi da je većina izbjeglih Srba s područja Drniša smještena u Šibeniku i okolici te Kistanjama. U dijelu izvješća od 12. VII. uz ostalo stoji: *"Ovo skupljanje Srba u drugom dijelu Dalmacije izgleda da ima sličnu svrhu i da je saobrazno događajima u Hercegovini ... Nekog dana poznati četnik pop Kojo Krstanović držao je u crkvi u Šibeniku propovjed u kojoj se najžešće oborio na Hrvate i Ustaše nazivajući ih ubojicama, koje će stići zaslužena kazna. Na sve to talijanske vlasti ništa ne poduzimaju...".* Uz dio izvješća od 14. VII. stoji: *"Općenito se govori da na tom drugom djelu Dalmacije da je N.D.H. dužna hraniti čitavu Dalmaciju, te ako to ne bude da će talijanska vojska čitavu Dalmaciju okupirati, čime se daje povoda Srbima da još slobodnije postupaju protiv Hrvata. Isto tako komunisti su poduzeli veliku akciju među narodom i talijanskom vojskom navješćujući skori ustanak komunista u čitavom svijetu, pa i u ovom dijelu Dalmacije. U predjelu oko Vodica i Zatona i otoka Prvića sakupljaju se po noći komunisti iz tih mjesta i vježbaju oružjem, šireći među narodom propagandu da će jedino pobjedom Rusije ovaj dio pripasti velikoj Slaviji. Kako iz svega ovoga proizlazi vidi se da u ovom dijelu Dalmacije najmanju vlast imaju talijanske vlasti, a da vladaju Srbi i komunisti očekujući da putem revolucije preuzmu vlast. Talijanske civilne vlasti veoma dobro susreću one osobe koje sa ovog područja dovoze njihova vojna lica – većinom su to članovi obitelji četnika, koji su pobjegli i danas žive na tom dijelu Dalmacije. Srbi i četnici neprestano su u društvu sa predstavnicima fašističke organizacije građanskih i vojnih vlasti kako u Šibeniku tako i u Splitu. Napose treba upozoriti na izjavu njegove Exselencije Maršala De Bona dane popu Koji Krstanoviću prigodom dolaska u Šibenik. Tom prilikom je isti izjavio da će svi Srbi koji su izselili iz područja N.D.H. biti primljeni kao talijanski građani i kao takvi vraćeni svojim kućama u N.D.H., a da to odgovara istini moglo se vidjeti iz uvjerenja koje talijanske vlasti već izdavaju takvim osobama. Neprestano se šire glasovi da će u najskorije vrijeme talijanske vlasti u zajednici sa Srbima četnicima izvršiti napadaj na naše područje i to na predjelu od Šibenika sve do Roškog slapa. U tu svrhu Talijani iz ovih krajeva odvlače Srbe i Jugoslavena na svoje područje, te ih noražavaju u svrhu zajedničke borbe koja bi imala skoro uslijediti protiv ovih krajeva".*

osim nekolicine većinom u Drvaru, morali izbjeći u okolna mjesta pod nadzorom vlasti NDH (prije svega u Knin i Bos. Petrovac, a dio i na drniško područje) kako ne bi bili ubijeni.⁹⁹ Tako se u Kninu tada našlo "oko 2000 izbjeglica s pobunjenog područja" i to "sve Hrvati, koji su pobjegli pred četnicima", a dio ih je stigao i na drniško područje s vijestima o četničkim zločinima i strašnim stradanjima kojih su bili očevici. Ustaše iz Drniša krenuli su 27. VII. prema pobunjenicima i Kninu, ali su Talijani spriječili njihovu akciju, a istodobno nisu pružili potporu vlastima NDH u Kninu, iako su u Kninu imali oko 5000 vojnika, pa su se vlasti NDH pred pobunjeničkom opasnošću noću 29./30. VII. povukle u Drniš. Čini se da su to Talijani i čekali pošto je general Furio Monticelli sa stožerom odmah stigao iz Šibenika u Knin i 1. VIII. 1941. preuzeo vojnu i civilnu vlast u Kninu i tome području s čime su se pismeno morali suglasiti predstavnici vlasti NDH koji su se povratili iz Drniša. Talijani su zabranili svaku akciju oružanih snaga NDH protiv pobunjenika, stavivši ih pod svoj nadzor, dok su se ustaške organizacije morale raspustiti, a ustaše napustiti to područje. Tada je i skupina ustaša s Miljevaca u sastavu *Dalmatinske ustaške satnije* pod zapovjedništvom Josipa Duvančića, dotadašnjog ustaškog tabornika u Promini, napustila to područje. Istodobno, Talijani nastoje ukloniti značajnije ljude koji bi im mogli smetati. Tako su u Drnišu uhitili i odveli u Zadar te u Italiju u internaciju dr. fra Petra Berkovića, koji im nije htio dati ključeve od vojnog skladišta oružanih snaga NDH u Drnišu i ustašu Roka Živkovića, gdje su u internaciji ostali više od mjesec dana, kada su nakon intervencije pušteni. Živković je odmah napustio Drniš, a Talijani su mu ubili oca Matu zbog posjedovanja lovačkog oružja koje je njihovom zapovijedi bilo zabranjeno. No istodobno, pobunjeni Srbi su mogli nesmetano nositi oružje i na području Drniša iako se i na njih odnosila ista zapovijed. Kako je zbog toga ubojstva uglednog Hrvata i katolika prosvjedovao fra Berković, to se pred ponovnim talijanskim uhićenjem 31. VIII. 1941. spasio bjekstvom i napuštanjem Drniša.¹⁰⁰

To je vrijeme intenzivnog djelovanja komunista Šibenika na pripremama za oružanu borbu protiv talijanskih okupatora i njihove politike fašizacije i talijanizacije posebice prikupljanjem oružja i streljiva, promidžbom među stanovništvom¹⁰¹, obučavanjem članstva u rukovanju oružjem i za borbu te osnivanjem prvih vojnih postrojbi do kojih je posebno važno osnivanje **Prvoga**

99 Opširnije vidi: Zdravko Dizdar, *Četnički zločini nad Hrvatima jugozapadne Bosne tijekom rata 1941. -1945.*, *Hrvati Dinare: život, opstojnost, stradanje, nauk i pouka*, Zbornik radova, Bosansko Grahovo-Zagreb, 2000., str. 121-287.

100 VA VII. Bgd., Srbija, Arhiva NDH, dok. br. 42/1-1 do 16., kut. 234. Izvješće Davida Sinčića dr. A. Paveliću o događajima u Kninu od 26. VII. do 9. VIII. 1941., Zagreb, 12. VIII. 1941. Sinčić između ostalog zaključuje: "U svemu se osjeća želja, namjera. da se Srbi zaštite, uvjeren sam s tom svrhom, da u sadašnjoj situaciji, uvjereni da Hrvati idu s Njemačkom, žele imati Srbe u Hrvatskoj uz sebe, da mogu uvijek preko njih Hrvate ucjenjivati i podržavati ih za svaki slučaj kao neku 'petu kolonu' proti Hrvatima". A. Čavka, n. dj., str. 32-33.

101 Jedna od tih aktivnosti bilo je razbacivanje KPH po Šibeniku, kao što je bilo 10. VII. 1941. na hrvatskom i talijanskom jeziku, kojima pozivaju radništvo na ustanak, na koji poziva i londonski radio. Na to su talijanske okupacijske vlasti proglasile svojevrsno opasno stanje u gradu uhićujući "mlade gotovo s reda, tko imalo miriše na komunizam ili druka za Engleze", kažnjavajući ih "specijalnom kaznom" nasilnim zalivanjem s čašom ili više čaša ricinusova ulja, ovisno od krivice. Uhićenja su se nastavljala, a među uhićenima našli su se i pojedini župnici koji su također tučeni, a neki i osuđeni. Vidi: Dr. fra P. Bezina, *Ljetopis ...*, n. dj., str. 110.-111. i 112.-114..

Šibenskoga partizanskog odreda od 32 borca (13. VIII. 1941.).¹⁰² Odred je istoga dana od sela Danila krenuo prema Konjevratima, pa se spustio prema kanjonu Čikole gdje se zadržao nekoliko dana dok ga nisu otkrili Talijani. Zato su 16. VIII. odlučili krenuti preko Miljevaca prema Promini, te je u Ključicama poginuo Šime Živković. Sutradan su napadnuti od Talijana i oružnika kod Širitovaca, a potom i kod Razvođa. Tri skupine su se uspjele probiti i deset boraca je nakon osam dana stiglo u Drvar. Četvrta skupina je imala jednoga poginulog i dva ranjena u borbi te nekoliko zarobljenih, od kojih su njih devet Talijani 20. kolovoza 1941. strijeljali u Drnišu.¹⁰³ Oružnička postaja Širitovci izvještavajući o toj borbi 18. VIII. 1941. u Širitovcima njezinih oružnika i talijanskih karabinjera protiv *"komunista pridošlih iz Šibenika i šibenske okolice"*, navodi kako s područja te postaje, tj. Miljevaca *"ima lica koja su naklonjena komunizmu, ali ne žive u svom rodnom mjestu već u Šibeniku"*.¹⁰⁴

Talijani su iskoristili situaciju te su na osnovi sporazuma u Zagrebu od 26. VIII. 1941. između Italije i NDH **početkom rujna** izveli ponovnu **okupaciju cijele II. zone, pa i miljevačke župe i drniške općine**, koja se morala demilitarizirati radi smirivanja ustanka. NDH je bila dužna iz nje povući sve stranačke ustaške organizacije (ukoliko to već nije učinila), izuzevši brojčano smanjene domobranske postrojbe te neke oružničke postaje podređene talijanskim zapovjedništvima i stožerima. Istodobno je sporazumom predviđeno, radi politike *"smirivanja ustanka"*, da se *"nacionalisti-pobunjenici"* (četnici) mogu koristiti u borbi protiv *"komunističkih bandi"*. Tada preostale ustaške snage napuštaju drniško područje, a do 6. IX. 1941. Talijani su raspustili u drniškoj općini ustaške organizacije, a u Drnišu uspostavili karabinjersku postaju s tridesetak karabinjera i vojnika, s talijanskim časnikom na čelu. Također su preko Kninskoga popunidbenog zapovjedništva omogućavali uz povremene zapreke odlazak ljudi u domobranstvo, uglavnom izvan ovoga područja, pa tako i Miljevčani odlaze u domobranske postrojbe. Dijelu domobrana prema vlastitoj prosudbi omogućavaju ostanak na ovom terenu kao pojačanje oružničkih postaja. Istodobno su u Drnišu imali blizu dva bataljuna vojnika. Od oružanih postrojbi NDH ostale su na području Drniša **oružničke postaje u Širitovcima**, Drnišu, Siveriću i Ružiću, svaka s tridesetak oružnika te još na kninskom području oružničke postaje u Oklaju, Kosovu i Kninu sa sveukupno 253 oružnika. No, bile su

102 Opširnije o tome i događajima tijekom rata vidi: Gojko Lambaša, *Šibenik u narodnooslobodilačkoj borbi*, Zbornik IHRPD, br. 4., Split, 1978., str. 539.-552.

103 U knjigama: *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941. - 1945.*, Zbornik dokumenata, knjiga 1 (1941.) do 10 (veljača 1944.), IHRPD, Split, 1981.-1986., objavljeni su i mnogi tematski izabrani značajni dokumenti. Oni osvjetljavaju mnoge događaje te stanje, osnivanje i djelatnost organizacija NOP-a, ali i djelatnosti talijanskog i njemačkog okupatora, vlasti NDH i četnika na području Drniša, a u njihovu okviru miljevačke župe, u tome razdoblju. Na neke dokumente upozoravam u daljem tekstu. O imenima strijeljanih u Drnišu vidi: A. Čavka, n. dj., str. 92.

104 HDA, VOZ Knin 1941. Izvješće oružničke postaje Širitovci od 4. IX. 1941. VOZ Knin. VOZ Knin u svom izvješću br. 885/41. za kolovoz 1941. navodi sljedeće: *"Na reonu postaje Širitovci upotrebljena je talijanska vojska sa našim oružnicima protiv veće grupe komunista"* gdje je u borbi "18. VIII. 1941. poginuo 1 oružnik-domobran, a ranjena 2 oružnika-domobrana".

potčinjene talijanskim okupacijskim vlastima.¹⁰⁵ Bilo je talijanskih nastojanja da i pojedini dijelovi miljevačke župe kao npr. sela Bogatić, Brištani i Drinovci, priključe anektiranom dijelu Italije, što su oni i na nekim svojim kartama i ucrtavali.¹⁰⁶ Od tada pa **do kapitulacije Italije početkom rujna 1943. Talijani su apsolutni** gospodari na ovome području i bez njihova odobrenja ne može se izvesti nikakva akcija. Uz talijansku pomoć velikosrpski elementi na ovome području (pa i šire) preuzimaju zapovjedne pozicije u ustaničkim postrojbama, počinju uvoditi naziv "četnici", osnivati četničke postrojbe (kao primjerice puk "Onisim Popović", sa sjedištem u Biskupiji s Pajom Popovićem kao zapovjednikom, s oko 600 četnika, među kojima su bili i oni s područja drniške općine) te sve otvorenije legalizirati svoju suradnju s talijanskim okupacijskim vlastima, potpisavši s njima u Kninu 29. X. 1941. pismeni sporazum. Time je Talijanima omogućena nesmetana komunikacija iz Knina prema Drnišu u Šibeniku, te preko Promine i Mljevacu te Roškog slapa prema Skradinu i Benkovcu i obratno. Istodobno srpski nacionalisti u svakoj prilici ne zaboravljaju da optuže "sve Hrvate", za sve srpske nedaće u prošlosti, što će ubrzo dovesti do četničkih pljački, maltretiranja i ubijanja Hrvata najprije na području kninske, a ubrzo i na području drniške općine, iako je to sporazumom s Talijanima izričito bilo zabranjeno. Tako su od kraja kolovoza 1941. četnici P. Popovića upadali u selo Štikovo, na području drniške općine, pljačkali stoku tamošnjih katolika Hrvata, uhićivali ih i prijetili im raznim prijetnjama da bi im zapovjedili da se svi moraju "pokrstiti i preći u Srpsku vjeru". Kada su ih oružnici pokušali zaštititi napali su ih, a od Hrvata koji nisu uspjeli pobjeći 11 su na grozan način ubili, blago i kuće opljačkali, zatim zapalili kuće i pomoćne zgrade.¹⁰⁷ Iz pojedinih četničkih dokumenata proizlazi kako su Miljevci bilo zaokruženi gotovo sa svih strana četničkim postrojbama. Prema četničkim dokumentima krajem 1941. godine, postojale su pored četnika južno od Knina do Drniša, još četničke skupine u Velušiću, Kalunu i Nos Kaliku, uz one u Bukovici preko Krke i na skradinskom području preko Čikole. Ipak, zahvaljujući svome smještaju i kompaktnosti hrvatskog pučanstva, postojanju oružničke postaje i talijanskih karabinjera i vojnika, prostor miljevačke župe bio je pošteđen njihovih upada, pljački i zločina. Izvješća Oružničke postaje Širitovci od rujna do prosinca 1941. možemo vidjeti njezine glavne aktivnosti, uključujući tu i mjere radi zaštite od napada "četnika i komunista". Tako se pomno prate događaji preko Krke u Bukovici te u Šibeniku, poglavito ubojstva i strijeljanja pojedinih Hrvata, pa je npr. u izvješću

105 VA VII, Beograd, Srbija, A NDH, Izvješće Velike župe Bribir-Sidraga u Kninu od 7. X. 1941. Župa je imala još *Redarstveno ravateljstvo* u Kninu s deset policajaca, te *dvije kotarske oblasti* (Drniš i Knin) te tri *općinska poglavarstva* (Drniš, Knin i Promina u Oklaju) s malim brojem neophodnih namještenika. David Sinčić imenovan je 27. XI. 1941. za velikog župana.

106 VA VII, Beograd, Srbija, A NDH, kut.236, dok. br. 5/3-5. To proizlazi iz saopćenja pukovnika Bidaua u Drnišu 20. IX. 1941. općinskom povjereniku Drniša dr. Nikoli Grubišiću kako Kraljevini Italiji imaju pripasti sela drniške općine Bogatić, Brištani i Drinovci, a preko Čikole sva sela južno od Žitnića, Sedranića, Moseća, Umljanovića i Kljaka. Ali do toga nije došlo.

107 Z. Dizdar-M. Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941.-1845.*, Zagreb, 1999., str. 176-177. i 223-228.

Oružničke postaje Širitovci za prvu polovicu studenoga 1941. zabilježeno da je: "27. listopada 1941. bio u Šibeniku od strane italijanskih vlasti strijeljan Sunko Nikola pok. Marka iz Širitovaca", da narod u Miljevcima zbog vrlo slabih gospodarskih prilika jedino živi o zaradi, da su usjevi slabi i promet slab, da su odnosi s karabinjerima u Širitovcima dobri te da su u selu Kaočine zaplijenili 52 konja i 3 ždrijebadi od trgovca Mehe Šabanovića iz Livna koji ih je htio potjerati u Šibenik i predali Carinarnici u Drnišu.¹⁰⁸

Talijani su dopustili četnicima boravak i dolazak u rubna sela drniške općine nastanjena Srbima, pa i u sam Drniš. Ubrzo će im omogućiti ustroj postrojbi i njihov razmještaj po selima pa i na prometnice (npr. u Žitnicu i Konjevratima). Tako su se na udaru četničkog terora, pljački i zločina postupno od jeseni 1941. nalazili Hrvati iz okolnih sela drniške i šibenske općine, nasuprot Miljevcima preko Čikole. Predstavnici velike župe Bribir i Sidraga, u prvom redu veliki župan, iako bez stvarne vlasti, koriste obvezu NDH da skrbi za prehranu tamošnjega cjelokupnog stanovništva kako u okupiranom tako i u anketiranom području, kao i plaćanje talijanske vojske na tome području. Stoga pokušavaju manevrirati između Talijana i četnika, a u korist tamošnjeg hrvatskog stanovništva. Tako su se "u ime državne nužde" sastajali s predstavnicima tamošnjih četnika radi kupovanja mira, zajedničke suradnje u borbi protiv komunista i u nadi ponovnog uspostavljanja vrhovne vlasti NDH na pobunjenim područjima. U proljeće 1942. "radi organiziranja borbe protiv partizana" udovoljavano je četničkim zahtjevima za materijalnom, financijskom i drugom pomoći i uspostavljena suradnja uz njihovu obvezu da "neće napadati hrvatska sela ni domobrane ni oružnike". Sve ovo u jesen 1941. utječe na sve jaču diferencijaciju u ustaničkim postrojbama, u kojima zajednički sudjeluju i komunisti i nacionalisti, posebno na crti borbe za i protiv talijanskog okupatora. Taj proces će se završiti na ovome području u proljeće-ljeto 1942. godine, ustaničke snage su se podijelile na partizanske (koje predvode komunisti) i četničke, a od 18. III. 1942. počele su i prve oružane borbe između njih i trajale do kraja rata. Talijani četnički pokret na ovome području pomažu politički, organizacijski i materijalno, kako bi ih suprotstavili partizanskom pokretu, organiziranom i predvođenom od komunista koji sve više jača, posebice od sredine 1942. godine. Od rujna pa do kraja 1941. uspostavljaju se pokidane ilegalne veze između komunista Drniša i Šibenika te onih u partizanskim postrojbama u Bukovici, a na terenu uspostavljaju obavještajni punktovi od pojedinaca i manjih skupina simpatizera i suradnika NOP-a i u pojedinim drniškim i prominskim selima. Talijanske okupacijske vlasti na šibenskom anektiranom području, sukladno Mussolinijevoj zapovjedi od 3. X. 1941. da se svatko tko na tome području "počini djelo sa težnjom da okrnji jedinstvo, nezavisnost i integritet Države", te "propagira ili vodi oružanu borbu protiv državne vlasti" kazni smrću, započele su s osnivanjem sudova (najprije izvanrednog u listopadu 1941., a potom mjesto njega specijal-

¹⁰⁸ HDA, VOZ Knin. Izvješće Oružničke postaje Širitovci taj. br. 125/41. od 17. XI. 1941.

nog suda u studenom 1941. i koji djeluje do kraja 1942.) uhićenjima i sudskim procesima tisućama "političkih krivaca" (posebice pripadnika partizanskih postrojbi, komunističke partije i svih ostalih koji su iskazivali otpor i bore se protiv postojećeg stanja) te presudama na smrt (nekoliko stotina) i na višegodišnje robije (više tisuća ljudi). Među njima je i kao što smo naveli bilo pojedinaca s područja miljevačke župe koji su živjeli ili radili u Šibeniku ili na anektiranom području, od kojih su neki bili osuđeni na smrt i strijeljani. O tome okupatorskom teroru govore i mnogi sačuvani dokumenti prema kojima je primjerice kroz šibenske zatvore za vrijeme talijanske okupacije prošlo 6243 pritvorenika (i to 1941. – 1632 pritvorenika; 1942. – 3079 pritvorenika i 1943. – 1532 pritvorenika) iz Šibenika i okolice, uključujući i neke rodom s područja Drniša.¹⁰⁹ Sve to, bez obzira na brojnost talijanskih okupacijskih snaga i razne oblike terora i zločina, ne samo da nije zaustavilo otpor tamošnjeg stanovništva i akcije na području koje neposredno graniči s Miljevcima, već ih je pojačalo. Prve skupine šibenskih boraca partizana odlaze u Liku među tamošnje partizane (prva od njih 130 već krajem 1941., a druga njih oko 60 u veljači 1942.) gdje su uvjeti za borbu bili povoljniji i od kojih se osniva **Prva dalmatinska partizanska četa**. U proljeće 1942. oko 300 novih šibenskih boraca odlazi uglavnom u **Sjevernodalmatinski partizanski odred**, čiji dijelovi aktivno djeluju u širem zaleđu Šibenika. U širem okruženju Miljevaca i Drniša, uz djelovanje rukovodstva KPH, djeluju još **Bukovički, Dinarski i Svilajski NOP odred**, pod rukovodstvom KPH. U Širitovcima je postojala *Oružnička postaja NDH* sastavljena od jednog dočasnika i 15 oružnika, podređena talijanskim karabinjerima – vojnicima, koji su bili smješteni u *Širitovcima* i Bogatiću (zaselak Popović), odakle su se sredinom lipnja 1942. po zapovijedi prebacili na *Roški slap*.¹¹⁰ Pojedini njihovi dijelovi se tijekom 1942. prebacuju iz Bukovice preko Krke u Prominu ili djeluju na istočnim dijelovima drniške općine, provodeći pojedine značajnije akcije i tako utječu na širenje partizanskog pokreta, a što rezultira osnivanjem novih partijskih rukovodstava (npr. **Okružnog komiteta KPH Knin 18. VIII. 1942.**, koji pokriva i područje Miljevaca, Drniša i Promine) i drugih organizacija NOP-a (npr. organizacija SKOJ-a, NOO-a, AFŽ-a). Neki od tih događaja imali su odjeka na Miljevcima. Tako je odjeknulo uhićenje 7. III. 1942. učitelja Pučke škole u Trbounju Ivana Leke (u Oklaju) i Vinka Lalića (u Kninu) kod kojih je pronađen komunistički materijal.¹¹¹ Zatim brojna uhićenja u Drnišu i okolici sredinom lipnja 1942. na osnovi iskaza odbjeglog partizana s više od 50 uhićenih, među

109 Tomislav Erak, *Kronika zločina talijanskog fašističkog okupatora u Šibeniku i njegovu kraju 1941.-1843.*, Zbornik IHRPD 2, Split, 1972., str. 263. Erak u tome radu kronološki navodi one najkarakterističnije zločine, od kojih su mnogi, zbog blizine, imali odjeka i na Miljevcima.

110 *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945.*, knj. 2, siječanj-srpanj 1942., Split, 1982., str. 702, 745, 770 i 781.

111 HDA, Fond: br. 1561. RSUP SRH SDS, Serija (Šifra) - 013. 2.78. Izvješće Kotarske oblasti Drniš br. 1502/42. od 9. III. 1942. o uhićenju učitelja Ivana Leke i Vinka Lalića iz Trbounja "za širenje komunizma". Tu je priložen u prijepisu i zaplijenjeni komunistički materijal pronađen kod Leke.

kojima i Šime Ivića, općinskog činovnika u Drnišu.¹¹² No, posebno je odjek među Miljevčanima imalo ubojstvo 28. VI. 1942. u Čitluku **fra Pavla Silova**, pro-minskog župnika, rodom iz susjednih Rupa, kojega su mnogi poznavali kao vrsnog katoličkog svećenika i hrvatskog domoljuba, od strane boraca Partizanskog bataljuna "Bude Borjan" Sjevernodalmatinskog odreda, koji se preko Krke prebacio u Prominu.¹¹³ Oko 60 oružnika i domobrana pred partizanima, kojih je bilo 170, povuklo se iz Oklaja u Širitovce i Drniš bez opaljena metka. Partizani su tu zaplijenili velike količine hrane i manji dio u Čitluku (ukupno oko 8 vagona kukuruza, bijelog brašna, šećera) što su tijekom dana prebacili preko Krke, gdje se pod borbom prebacio i bataljun. Talijani su 30. VI. 1942. u Širitovce prebacili svoja dva bataljuna vojnika koji su zajedno s oružanim snagama NDH prišli pretraživanju terena.¹¹⁴ Sve ove partizanske akcije izazvat će niz represivnih mjera talijanskog okupatora, posebice na anektiranom području južno i zapadno od Miljevaca, među kojima se, uz brojna uhićenja, ističu strijeljanja talaca radi odmazde te osnivanje koncentracijskih logora i u njih masovno interniranje stanovništva iz "ugroženih područja".¹¹⁵

Na drniškom području talijanske okupacijske vlasti, zbog općeg jačanja partizanskog pokreta početkom 1942. pa i na ovome području Dalmacije, a na crti zajedničke borbe protiv komunista i partizana, nastojale su, s jedne strane, od kraja 1941. jače organizirati četničke postrojbe na sjevernodalmatinskom području i potom ih kao dio svojih snaga staviti pod potpuni nadzor, dok su s druge strane od kraja 1942. omogućile, pod svojim nadzorom, ustroj seoskih "ustaških milicija", uključujući i onu na području Miljevaca, Drniša i Promine. Tako je početkom 1942. ustrojena **Dinarska četnička divizija**. Zadatak divizije odredio je njezin Stožer 25. III. 1942. sljedećim riječima: "Što jača organizacija srpskog naroda u ovim krajevima radi uspostavljanja srpske vlasti u danom momentu, radi obračuna sa Hrvatima i na koncu radi čišćenja Hrvata i Muslimana iz Like, Severne Dalmacije, Bosne i Hercegovine i stvaranja jedne homogene i čisto

112 VA VII, Beograd, Srbija, A NDH, kut. 195., reg. br. 15/6-1. Izvješće Velike župe Bribir i Sidraga u Kninu V.T. br. 16/198. od 19. lipnja 1942.

113 Isti je pokopan u Visovcu. U ljetopisu sv. Lovre u Šibeniku je 30. VI. 1942. zabilježeno i sljedeće: "Pomoćnika mu o. P. Bačića nisu tobože krečali, osim što su ga držali vezana i zatvorena u jednoj sobi dok su oni pljačakali. Međutim tko zna što bi i od njega bilo da nije nekako šmigao i došao vas ustravljen na Visovac". Dr. fra P. Bezina, *Ljetopis ...*, n. dj., str. 128.

114 *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945.*, knj. 2, siječanj-srpanj 1942., Split, 1982., str. 386-488. i 801. Izvješće Štaba Sjevernodalmatinskog NOP odreda od 6. VII. 1942. GŠ Hrvatske o borbama i akcijama bataljuna "Bude Borjan" i izvješće Kvesture Zadar od 9. VII. 1942. Bataljun se prema zadatku trebao preko Promine spojiti s Prvim bataljunom koji je operirao oko Svilaje i zajedno uništiti rudnik u Siveriću. No, koncentrirane talijanske, četničke i snage NDH napale su ga na Promini kod Lukara, nanijele mu osjetne gubitke (samo četnici su ubili deset i zarobili deset partizana koje su predali Talijanima) te se morao pod borbom povući u Bukovicu.

115 Tako su talijanski okupatori bili počeli s nizom represivnih mjera protiv tzv. "ribela" – ustanika (čiji se popisi javno obznanjuju) i njihovih obitelji (koje se smatraju taocima) s područja I. zone. Bilo im je primjerice pod kaznom strijeljanja zabranjeno udaljevanje iz mjesta boravišta i bilo kakva potpora pobunjenicima, što daje mogućnosti za mnoga strijeljanja i uhićenja ljudi, te pljačku i uništenja sela. A za svaku akciju partizana strijeljana je u znak "odmazde" skupina talaca. Za smještaj tih brojnih uhićenika na jednom mjestu osnivaju se i logori. Tako je 27. VI. 1942. osnovan *Koncentracijski logor Molat*, na istoimenom otoku kod Zadra. Na njemu je do kraja 1942. samo iz Šibenika i okolice, Skradina i Biograda bilo internirano 2067 lica. Uslijedit će osnivanje niza drugih logora, a kako će se NOP širiti i na drniško područje to će i s njega u te logore biti interniran izvjestan broj stanovnika.

pravoslavne srpske države, oslanjajući se na Srbiju i Crnu Goru".¹¹⁶ Taj program stvaranja "velike Srbije" s "kraljem Petrom na čelu", u kojoj "ima isključivo živjeti pravoslavno stanovništvo" i na ovim hrvatskim prostorima "čišćenjem Hrvata" ostali su trajno opredjeljenje četnika tijekom rata, koje su nastojali ostvariti, najprije uz potporu Talijana, a zatim Nijemca. To je uzrok mnogih četničkih zločina i stradanja hrvatskog stanovništva i na području Drniša i Promine, ali srećom ne i na području miljevačke župe (ako manje pljačke blaga izostavimo na rubnim područjima), jer NOP nije do kraja rata na tome području uhvatio čvršćeg korjena te nije bilo nekih većih njegovih akcija koje bi četnicima bile opravdanje za "pothvate" protiv Miljevčana. A oružnici i ustaški milicioneri na Miljevcima bili su ipak zapreka i četnicima. To ne znači da takva opasnost nije trajno bila prisutna s obzirom na nazočnost većih četničkih snaga u okruženju Miljevaca.

Tako od sredine 1942., kada četnici kao "Milizia volontaria anticomunista" (MVAC) postaju sastavni dio talijanskih postrojbi, pojedine četničke postrojbe se smještaju na drniškom području, najprije u Tepljuhu, a zatim u Žitniću i Drnišu te odmah započinju pljačke, teror i zločine nad pojedinim tamošnjim Hrvatima. Četnici od 20. VII. 1942. i u Šibeniku s Talijanima "čine red". Talijani istodobno nisu dozvoljavali naoružavanje Hrvata te su vršili opće premetačine i na Miljevcima (uključujući i Visovac), kao npr. 22. VIII. 1942.¹¹⁷ Ali zbog sve težeg položaja i pojačane aktivnosti partizana Talijani od rujna 1942. dopuštaju s dosta poteškoća ustroj tzv. "seoske ustaške milicije" po drniškim selima nastanjenim Hrvatima radi borbe protiv partizana i kao svojevrsnu protutežu četnicima. U ustašku miliciju na području drniške općine predstavnici vlasti NDH upisivali su sve prisutne Hrvate vojne obveznike te ih je do prosinca 1942. bilo upisano 900. Od njih je bila ustrojena **Deveta ustaška pripremna bojna**, ali je bilo naoružano tek njih 73 smještenih u Drnišu, dok su ostali bili kod svojih kuća. Među njima nalazili su se i ustaški milicioneri s područja miljevačke župe. Istodobno, Talijani omogućuju djelovanje i ustaških pouzdanika pod svojim nadzorom. To su bili Ivica Jušić, pouzdanik Ustaškog logora Drniš i Jakov Barišić, pouzdanik Ustaškog tabora Drniš.

U to vrijeme na ovome području osniva se **Šibensko-drniška partizanska četa** (od listopada 1942.) koja ulazi u sastav **Sjevernodalmatinskog NOP bataljuna** (od prosinca 1942.) u čijem sastavu su još bile **Primorska i Primorsko-bukovička partizanska četa**, te borbeno djeluje na okolnim područjima Drniša, Promine, Bukovice i Šibenika gdje su aktivne i druge organizacije NOP-a. Talijani su na područje Šibenika i Drniša rasporedili znatne oružane snage.¹¹⁸ Tako je u Lozovcu bila raspoređena jedna talijanska posadna četa zbog Tvor-

116 HDA, Zb. br. 41/1160. Brošura: *Izdajničko i reakcionarno vodstvo HSS-a i Narodnooslobodilačka borba*, izdanje "Vjesnika" JNOF Hrvatske, s.l., prosinac 1942. Dokument je objavljen na str. 11, a nađen je u Biskupiji u četničkom stožeru pukovnika Paje Popovića, kada je isti u napadu partizana u lipnju 1942. ubijen.

117 Fra Celestin Belamarić, *Visovac poslije II. svjetskog rata*, *Visovački zbornik*, Visovac, 1997., str. 3.

118 *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945.*, knj. 3, kolovoz-rujan 1942., Split, 1982., str. 485-497.

nice aluminija koja je radila za ratne potrebe i centrale na rijeci Krki koja ju je opskrbljivala električnom energijom. U Drnišu se nalazilo zapovjedništvo jednoga talijanskog bataljuna i njegove dvije čete na području općine Drniš (Siverić i Unešić), zatim zapovjedništvo legije crnokošuljaša te jednoga bataljuna i jedne čete, zapovjedništvo mobilne teritorijalne pukovnije i jednog bataljuna za osiguranje željezničke pruge s dvije čete na području drniške općine (Siverić i Žitnić). Od vojnih postrojbi Divizije "Zara" dva voda su bila smještena na *Roškom slapu* i dva voda u Manojlovcu kod centrale na Krki. Istodobno je u Drnišu bilo 125 pripadnika oružanih snaga NDH (i to: 15 aktivnih i 50 pomoćnih oružnika, 50 vojnika kao ojačanje oružnika i 10 financa), u *Oružničkoj postaji Širitovcima* 18 oružnika i vojnika (2 dočasnika, 4 oružnika i 12 domobrana kako pojačanje oružništvu), a u Oklaju 48 oružnika i vojnika.¹¹⁹ Potkraj 1942. Talijani su četnicima na području oko Drniša "*podijelili više stotina pušaka*", a četnicima u Žitniću i "*dva bacača mina*".¹²⁰ Talijani su na zajedničkom sastanku poglavara svih drniških sela (uključujući i ona miljevačka), predstavnika vlasti NDH i četnika početkom rujna 1942. zahtijevali njihovu suradnju u borbi protiv partizana. Odmah su počeli ustrojem ustaške milicije u Drnišu, gdje je bilo upisano i organizirano 200 milicionera grupiranih u jednom satu ustaške pripreme bojne (ali bez za sve potrebitog oružja), te u Oklaju i Kninu, ali istodobno i s daljim organiziranjem četnika na tome području.¹²¹ I sami poduzimaju pothvate "*rastrellamenta*" ("*čišćenja*"), kao što je bilo nakon sabotaže u električnoj centrali na Krki 31. X. 1942. kada je nestalo struje u Šibeniku, a onesposobljena je privremeno bila i Tvornica aluminija u Lozovcu i 9. studenog kada je **Šibensko-drniška partizanska četa** srušila 60 električnih stupova između Lozovca i Šibenika, a sutradan još 200 tt. stupova dalje prema Drnišu. Talijani su sa četnicima tijekom "*čišćenja*" toga područja Konjevrate-Lozovac-Dubrava-Danilo pa do granice s Miljevcima na Čikoli uhitili 446 osoba (koje su uglavnom zatim upućene u logor Molat) i ubili 32 osobe, dok su sela opljačkali i dijelom uništili.¹²² Partizani su do početka studenoga 1942. svladali brojčano slabe i nedovoljno naoružane oružnike i ustaške milicionere, kojima Talijani nisu pružili pomoć, te zauzeli sela drniške općine na istoku i jugoistoku izbjivši samo nekoliko kilometara od Drniša. Talijani tada, radi zaštite prometnice prema Šibeniku, uz četničku posadu u Žitniću uspostavljaju u Konjevratama svoju posadu, a gotovo sve tamošnje sposobne muškarce Srbe organiziraju u četnike.¹²³ Od tada na tom području oko prometnice Drniš-Šibenik nasuprot Mi-

119 Isto, str. 527. U ostalim Oružničkim postajama na području Drniša bilo je u Siveriću 44, Ružiću 28 i Unešiću 25 oružnika i vojnika.

120 *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945.*, knj. 4, listopad-prosinac 1942., Split, 1983., str. 734.

121 *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945.*, knj. 3, n. dj., str. 524 i 655.

122 *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945.*, knj. 4, listopad-prosinac 1942., Split, 1983., str. 16-17, 179 i 476-477. Karabinjeri su ustvrdili da su sabotažu izveli radnici električne centrale: Antun Konjevod i Frane Šupe iz Konjevrate, te Šime Gulin i Šime Slavica iz Lozovca koji su pobjegli i sakrili se sa svojim obiteljima.

123 HDA, Fond: br. 1561. RSUP SRH SDS, Serija (Šifra) - 013. 2.78. Izvješće Kotarske oblasti Drniš br. 1502/42. od 30. XI. 1942. U njemu navodi kako je bilo uhićeno 28 osoba u Drnišu zbog širenja komunističke promidžbe, od kojih je 8 pušteno. Dalje navodi kako su gotovo svi muškarci Srbi s područja drniškog kotara organizirani u četnike kao MVAČ uz napomenu da "*oni uglavnom pljačkaju i ubijaju Hrvate, a ne partizane, nego naprotiv svi pravoslavci šuruju s partizanima, što se najbolje vidi po tom, da partizani u pljački po hrvatskim selima baš su predvođeni po pravoslavicima*".

ljecima iz ovih posada tijekom 1943. slijede brojne pljačke, uhićenja, strijeljanja i upućivanja u logore hrvatskog stanovništva pod optužbom da su "komunisti", odnosno "partizani".¹²⁴ No, ni miljevačka strana drniške općine nije ostala pošteđena partizanske aktivnosti. **Okružni komitet KPH Knin**, osnovan 18. VIII. 1942. nastoji ojačati organizacije NOP-a posebice na području Promine, i iz nje djelovati i na područje Miljevaca, a tome je trebala pomoći i aktivnost partizanskih snaga. Tako se **Prominsko-bukovička četa**, sa Štabom novosnovanog **Sjevernodalmatiskog bataljuna** (osnovan 31. XII. 1942. u drniškom Gracu) prebacila u Prominu u Nečmen, odakle su oko dva mjeseca izvodi manje akcije. Tada je na području Miljevaca od organizacija NOP-a zabilježena samo jedna **simpatizerska grupa** od 4 člana. Četa je **6. I. 1943.** iz Manojla tijekom noći iznenada **napala i razoružala Oružničku postaju u Širitovcima** smještenu u kući Branka Skelina, suradnika NOP-a, dok su pripreme za samu akciju izvršila braća Kozičići iz Širitovaca. Oružnici su bili iznenađeni te je zarobljeno 8, ubijen jedan i ranjen jedan "oružnički pričuvnik", dok je zaplijenjeno 10 pušaka, jedna strojica, dva pištolja i nešto ratne opreme.¹²⁵ Nakon ovoga Talijani su se suglasili sa daljim osnivanjem ustaške pripreme na drniškom kotaru u koju se prijavilo 260 organiziranih ustaša, među kojima i oni s područja Miljevaca, a koja se uključuje u borbu protiv partizana (npr. prema Ružiću i Gradcu u pravcu Svilaje). No, nisu ih naoružali sve kako su se obvezali. Istodobno, Talijani su dodijelili oko 100 pušaka za naoružanje pričuvnog oružništva u Promini čime je njezina sigurnost protiv partizana i protiv četnika postala uspješnija. Zatraženo je od Talijana da se i tu u Promini organizira ustaška priprema. Talijani su istakli spremnost naoružati, osim ustaške pripreme u Drnišu još daljnjih 500 Hrvata – katolika u obliku pričuvnog oružništva za koje se na području velike župe u Kninu prijavilo 861, od kojih 167 ustaša s područja Drniša te 191 pričuvni oružnik s područja Oklaja.¹²⁶

124 Tako je prema dokumentima, primjerice 1. II. 1942. prilikom talijanskog "čišćenja" zone jugoistočno od Konjevratu uhićeno "46 sumnjivih, 1 ranjen, a 3 ubijena pri pokušaju bjekstva"; u zoni Konjevratu 4. IV. "pokupljeno je 35 sposobnih ljudi"; 7. IV. u zoni Lozovac zarobljen jedan ustanik i "9 partizanki, svi su streljani"; 23. IV. u Konjevratima "po nalogu političke vlasti strijeljano je 8 talaca kao odmazda za ubojstvo 4 civila u noći između 1. i 2. (IV.) u Pokrovniku"; 8. IV. zapalili su nekoliko kuća u Gradini "i još neka manja sela okolice Konjevratu", koja su prethodno opljačkali te uhitili "32 seljaka"; 14. VI. uhitili su skupinu od 250 radnika iz Lozovca i odveli u logor Molat; kao odmazdu za oštećenje stupova koji prenose struju za Šibenik noću 26/27. VI. najprije je topništvo gađalo selo Goriš porušivši u njemu nekoliko kuća, a 30. VI. na osnovi zapovjedi "da se unište sve stambene zgrade u poluprečniku 5 km od mjesta gdje je ovo djelo izvršeno", zapadno od puta Lozovac-Šibenik "zapaljeno je 160 kuća i privedeno 20 osoba radi provjeravanja", tada je i u Konjevratima "popaljeno 3 vagona žita i 20 kuća". Sve su to mjesta samo nekoliko kilometara od Miljevaca, koje akcije su oni mogli i vidjeti. Do sredine 1943. Talijani su izveli desetak javnih strijeljanja 40 osoba u Lozovcu i Konjevratima, većinom mještana iz tih i okolnih sela, te nekoliko iz Šibenika i Skradina. Tako je među strijeljanima 23. IV. 1943. u Konjevratima bio i Nikola Skočić Špirin, Srbin, 33 godine star, iz miljevačkog Nos Kalika. Tvornicu aluminija u Lozovcu Talijani su opljačkali, a strojeve rastavili te s ostalim materijalom odnijeli u Italiju. Vlasti NDH bezuspješno će pokušati posredstvom Nijemaca strojeve vratiti i obnoviti rad tvornice. Rad Tvornice obnovljen tek nakon rata. Vidi: *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945.*, knj. 5, siječanj-ožujak 1943., Split, 1983., str. 445.; *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945.*, knj. 6, travanj-lipanj 1943., Split, 1984., str. 55, 290, 359, 367 i 456.; *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945.*, knj. 7, srpanj-kolovoz 1943., Split, 1984., str. 85, 530, 341-342 i 854. T. Erak, n. dj., str. 281-290. i **Dokumenti o zločinima talijanskog okupatora**, Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Šibenik, 1945., str. 57-59. i 118-119. Tu su i imena strijeljanih.

125 Četa se u dokumentima naziva Primorska i Primorsko-Bukovička, da bi je zbog djelovanja u Promini i sastava ljudstva (i iz Promine) borci u sjećanjima zvali Prominsko-Bukovička partizanska četa. Vidi: **Zbornik NOR-a**, tom V, knj. 11, *Borbe u Hrvatskoj 1943.*, Beograd, 1955., str. 194. i Milan Štrbac, **Promina u NOB-u, Poruka borca**, Split, 1.V. 1983., str. 19.

126 HDA, Fond: MVP NDH, Politički odjel IV., Taj. 34/43. Izvješće Velike župe Bribir i Sidraga iz Knina od 4. II. 1943. Općem vojnom povjereniku kod "Superslode" o oružanim postrojbama NDH na području župe.

Jačanje NOP-a u *susjednoj Promini* omogućilo je osnivanje *prve ćelije KPH u Puljanima*, a potom u ožujku 1943. i osnivanje *Općinskog komiteta SKOJ-a Promina* te odlazak skupine Prominaca u partizane. Istodobno jedna manja *partizanska četa* sada *Splitskog NOP odreda*, sastavljena uglavnom od Prominaca i Bukovičana, prelazi rijeku Čikolu i izvodi manje akcije na srednjem toku rijeke Krke (skradinskom kraju, Bukovici i Promini, gdje se raspoređuje), a druge *dvije partizanske čete* istog odreda izvode nekoliko akcija istočno i jugoistočno od Drniša. Talijani protiv njih angažiraju, uz svoje snage i snage NDH, posebno četnike koji im osiguravaju komunikacije, tijekom kojih pothvata stradavaju i pojedini članovi KPH i aktivisti NOP-a. U takvoj situaciji NOP u Promini je trenutno najjači te zbog toga Okružni komitet KPH Knin **odlučuje** da se od drniškog sektora odvoje **sela Velušić i Trbounje te područje Miljevaca i priključe prominskom sektoru**, kako bi se uz pomoć NOP-a s toga područja stvorili uvjeti za širenje NOP-a prema Miljevcima i drniškom sektoru gdje su trenutni *"uspjesi neprijatelja najjači"*.¹²⁷ Dalje tijekom ljeta nemamo nekih većih vojnih aktivnosti na tome području te se pristupa ustroju novih organizacija NOP-a i njihovih aktivnosti, kao npr. osnivanje partizanskih udarnih grupa i NOO-a te ustroj partizanske obavještajne službe. No, kod ocjene rada NOP-a konstatira se kako se *na Miljevcima vrlo malo uspjelo*. Događaji uoči i tijekom kapitulacije Italije dali su trenutno snažan zamah NOP-u. Tako je udarna grupa iz Puljana i Mratova izvela 19. VIII. 1943. diverziju na rudniku boksita Mratovo te ga demolirala i onesposobila za rad.¹²⁸ Zatim je 8. IX. 1943. udarna grupa (od 4 člana) na Hidrocentrali Manojlovac zarobila i razoružala talijansku posadu od 96 vojnika i 3 časnika s cjelokupnom opremom. Ustaše su već 9. IX. došli iz Drniša i zauzeli Hidrocentralu Manojlovac i rudnik Mratovo i u njih smjestili posadu od po 60 ustaša u svakom objektu.¹²⁹

Italija je kapitulirala 9. rujna 1943. dio njihovih postrojbi na ovom području razoružali su partizani, a glavninu Nijemci. Vlasti velike župe Bribir i Sidraga, čije je sjedište premješteno u Šibenik, ocijenili su talijansku vladavinu na ovom području sljedećim riječima: *"Za vrijeme talijanske vladavine u ovom kraju talijanske vlasti i građanske i vojničke sve su poduzele da bi uništile hrvatsko pučanstvo, te u tu svrhu progonima svih vrsta: ricinusovim uljem, batinama, zatvaranjem, internacijama, uništavanjem imovine i ubijanjem ljudi u prvom redu dovele su do očaja cijelo pučanstvo, s tim sredstvima, natjerale ga da bježi u šume i na taj način omogućile da taj pitomi narod postane u šumi plijenom komunističkih-partizanskih agenata, poduprtih od Moskve i Londona. Jasno je da je većina pučanstva, koje je ostalo kod svojih kuća gajilo simpatije prema onima koji su otišli u šumu kao i državama nama neprijateljskim, jer su u Talijanima uslijed njihovog*

127 HDA, KP-310/3245. Mjesečno izvješće (15. III.-15. IV. 1943.) Okružnog komiteta KPH Knin upućeno 17. IV. 1943. Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju.

128 HDA, KP-310/3270. Izvješće Okružnog komiteta KPH Knin upućeno 2. IX. 1943. Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju.

129 HDA, Fond: 1491/OZNA Hrvatske. Šifra 11. (Područje Dalmacije) 70.

nečovječnog postupka gledali svoje najgore neprijatelje, koji su sebi postavili kao zadatak uništenje hrvatskog naroda u ovom kraju".¹³⁰ Prema prikupljenim podacima Zemaljske komisije za ratnu štetu Hrvatske početkom 1946. talijanski okupatori su sa područja kotara Drniš tijekom rata odgovorni za smrt 54 partizanska borca i 248 civila, među kojima je nekoliko njih i s područja miljevačke župe.¹³¹

Očekujući kapitulaciju Italije **njemačka 114. lovačka divizija** stigla je početkom **rujna 1943. u Drniš**. Na vijest o kapitulaciji Italije blokirala je Drniš i isposlovala bezuvjetnu predaju tamošnjega talijanskoga garnizona. U Šibenik je upućena jedna bojna koja je sa skupinom vojnika NDH stigla u grad uvečer 11. rujna 1943. Partizani su se pred Nijemcima povukli bez borbe, a preostali Talijani u garnizonu su se predali. Nijemci su i ovdje preuzeli okupacijsku upravu preko svojih brojnih vojnih i posebnih policijskih okupacijskih snaga, a radi snažnoga partizanskog pokreta na ovome području. **Vlasti NDH** čiji ustroj Nijemci potpomažu, na ovome području **imaju samo savjetodavni karakter i potčinjene su**, kako u vojnom tako i u političkom pogledu, **njemačkom zapovjedniku divizije u Drnišu**. One nastoje, uz ustroj civilne strukture vlasti, ustrojiti i jače hrvatske oružane postrojbe, u čemu nisu uspjele. Kako su na ovome području bile neznante oružane snage NDH, to su se Nijemci u borbi protiv snažnoga partizanskog pokreta i njegovih vojnih postrojbi, koristili četničkim snagama. Nakon što je dogovorena suradnja¹³², Nijemci su preustrojili i ojačali četničke postrojbe i rasporedili ih većinom uz glavne prometnice i značajnije objekte, pa tako i duž ceste Drniš-Šibenik, ali i na Miljevcima susjednom prominskom i skradinskom području. Vlasti NDH su se žalile njemačkim vlastima na drniško-šibenskom području zbog upotrebe četnika "u ovim čisto hrvatskim krajevima" gdje progone hrvatsko pučanstvo po selima i tako ga primoravaju da ide u partizane. Ističući kako to četnici svjesno rade jer dok postoje partizani oni će biti potrebni Nijemcima za borbu protiv njih.¹³³ No, Nijemci se nisu obazirali na ove žalbe, promatrali su stvarno stanje na terenu te podupirali preustroj četničkih vlasti (npr. osnivanje četničkog *Kosovskog kotara /sreza/ s kaluđerom /redovnikom/ Nikanorom Kalikom kao zapovjednikom kotara, i predsjednikom četničkoga prijekog suda*) i preustrojem postrojbi (koja je izvedena početkom prosinca 1943. ustrojem šest korpusa, od kojih I. *Dalmatinski četnički korpus* pokriva područje Drniša i Šibenika) i njihov razmještaj na ovome području, nastojeći pomoći i ustroj ustaških postrojbi (*Sedmog ustaškog stajaćeg zdruge* u

130 HDA, Fond: ZKRZ GUZ br. 2362/4 – 1945., kut. 21. Dopis Velike župe Bribir i Sidraga u Šibeniku od 23. XI. 1943. zapovjedniku njemačke pješačke divizije u Drnišu i najstarijem zapovjedniku njemačke vojske u Šibeniku.

131 HDA, Zemaljska komisija za ratnu štetu Hrvatske 1945.-1946., kut. 95. Registar lišenih života i nestalih (tablica).

132 *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945.*, knj. 8, rujan-listopad 1943., Split, 1985., str. 1095.-1108. Izvod iz zabilježki popa Stevana Prostrana sa sjednice Četničkog odbora za sjevernu Dalmaciju u Šibeniku od 15. XI. 1943. stanju četničkoj organizaciji na području sjeverne Dalmacije tijekom rujna i listopada 1943. i stavljanju "pod zaštitu" i na "raspolaganje" njemačkoj oružanoj sili "za zajedničku borbu protiv domaćih izroda i krvopija".

133 HDA, Fond: ZKRZ GUZ br. 2362/4 – 1945., kut. 21. Dopis Velike župe Bribir i Sidraga u Šibeniku od 23. XI. 1943. zapovjednicima njemačkih postrojbi u Drnišu i u Šibeniku.

Drnišu) i ustaške milicije po selima drniškoga područja. To čini i *general Albin Nacke*, zapovjednik **264. njemačke pješačke divizije**, pristigle u studenome 1943. Bila je posebno obučena za gerilski rat, a stožer joj je bio smješten u **Drnišu**.¹³⁴ U listopadu 1943. osim jačih njemačkih snaga u Drnišu (1000 Nijemaca i 200-250 ustaša) i Šibeniku ostale snage bile su raspoređene na prostoru kod Miljevaca i to: na **Roškom slapu** posada od 150 vojnika Nijemaca i ustaša; kod Rudnika Mratovo 80 ustaša; kod HE Manojlovac 170 ustaša; kod Tvornice u Lozovcu 70 Nijemaca; u Skradinu 200 Nijemaca i 120 četnika te kod tamošnje HE Krka 80 četnika kojima Nijemci zapovijedaju; u Konjevratima stalna četnička posada (koja je krajem 1943. imala 165 četnika) i u Žitnici *Štab Drniške četničke brigade* sa skupinom od 120 četnika.¹³⁵ U sastav ove Drniške četničke brigade bila je upućena Splitko-šibenska đaćka četnička četa sastavljena od Hrvata jugoslavenskih nacionalista iz Splita i Šibenika i okolice čiji su očevi većinom bili bivši pripadnici ORJUNE. Ona će prerasti u bataljun i bit će raspoređena većinom na susjednom skradinskom području.¹³⁶ U Drnišu se od ustaške milicije po pojedinim drniškim selima nastanjenim Hrvatima, pa i u nekima miljevačke župe, iako s dosta teškoća, postupno ustrojava **Sedmi ustaški stajaći zdruk**. Iz njegova sastava na *Roškom slapu* nalazila se tada posada do 150 ustaša, dok su se Nijemci nalazili u Skradinu (njih oko 200) i isto toliko u Kistanjama. Ove postrojbe sudjeluju s Nijemcima i pod njihovim zapovjedništvom u pothvatima protiv partizana. Četničke snage, kojima broj oscilira od pothvata do pothvata, a koje višestruko nadilaze snage NDH, koriste svaku prigodu za pljačku te zločine nad tamošnjim hrvatskim pučanstvom.¹³⁷

Kapitulacija Italije snažno je ojačala partizanski pokret, posebice na susjednom šibenskom području gdje je u desetak dana nakon toga događaja iz Šibenika u partizanske postrojbe otišlo oko 1500, a iz njegove okolice još oko 3000 ljudi (u 19., 20. i 9. diviziju NOVJ i Mornaricu NOVJ). U proljeće 1944. u Šibeniku je u rukovodstvima organizacija NOP-a bilo oko 1200 ljudi dok je u selima postojalo više od 30 NOO-a. Zbog toga, a i zbog općeg stanja i aktivnosti komunističkih i partizanskih skupina i postrojbi, jača u to vrijeme partizanski pokret u Drnišu i njegovoj okolici, iako vrlo teško i sporo na području Miljevaca.

Situacija se sve više zaoštravala i u neposrednoj okolici Miljevaca ustrojem

134 *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945.*, knj. 9, studeni-prosinac 1943., Split, 1985., str. 839-841. Iz izvješća Stožera 264. pješačke divizije od 7. XII. 1943. Zapovjedništvu XV. Brdskoga armijskog korpusa o vojnopolitičkoj situaciji u Dalmaciji. Tu se navodi kako NDH nedostaju osnovni preduvjeti za preuzimanje stvarne vlasti na ovome području koje joj je pripalo nakon kapitulacije Italije pošto nije odstranjen "banditizam" i uspostavljen siguran promet. Budući "da vlastite snage i ustaše nisu dovoljne za osiguranje ovako velikog prostora, još se ne može odustati od suradnje s četnicima", a istodobno se nastoji "ustanoviti teritorijalnu obranu (mjesna milicija), da bi se aktivirala samoodbrana od partizanskih pljačkaša".

135 *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945.*, knj. 9, studeni-prosinac 1943., Split, 1985., str. 118-120.; HDA, Četnici, dok. inv. br. 96. (krajem 1943.). Pregled razmještaja, brojnog stanja i naoružanja Dinarske četničke divizije iz kraja 1943. godine. *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945.*, knj. 10, n. dj., str. 1652.

136 O njihovu osnivanju, djelovanju te zločinima na tome području opširnije vidi: Nikola Pulić, *Sinovi ORJUNE*, Zagreb, 1971.

137 *NOB u Dalmaciji 1941.-1945.*, knj. 8, rujanj-listopad 1943., Split, 1985., str. 372.; HDA, Fond: ZKRZ GUZ br. 2362/4 - 1945. (Četnici), kut. 21. Počelo se najprije s pljačkama (okolica Žitnica te Konjevrate i njihove okolice), ali istodobno i s ubojstvima pojedinaca ili manjih skupina seljaka Hrvata u okolnim mjestima (Bilice, Skradin i dr.).

i aktivnosti **Prominske četničke brigade, Prominske partizanske čete i aktivista NOP-a te ustaških snaga**. Svi oni usmjeravaju svoju aktivnost i na Miljevce. **Peta brigada XIX. divizije NOVJ i Sjevernodalmatinski NOP odred 23/24. I. 1944.** prelaze rijeku Krku, **zauzimaju ustaška uporišta kod HE Manojlovac i rudnika boksita Mratova i napadaju Oklaj**. No, iznenadni prodor Nijemaca iz Knina u Kistanje primorao ih je da napuste opsadu Oklaja i 24. I. prebace se u Bukovicu. Sa sobom su povelu dvojicu narednika oružnika i skupinu od šest Hrvata iz Oklaja koji su potom ubijeni od partizana u D. Erveniku.¹³⁸ Ta akcija je pokazala snagu partizana i dijelom utjecala na dalje jačanje tamošnjih snaga NOP-a. Do tada je, prema izvješću Okružnog komiteta SKOJ-a Knin upućenog 15. I. 1944. Pokrajinskom komitetu SKOJ-a za Dalmaciju, na promiskom sektoru bio osnovan **Kotarski komitet SKOJ-a Promina-Miljevci**, zatim Općinski komitet SKOJ-a Promina sa seoskim rukovodstvima SKOJ-a u 5 sela te aktivima u 10 sela uz konstataciju da *za općinu Miljevce nemaju ni općinskog komiteta ni uopće SKOJ-evske organizacije na području te općine*. Što se tiče USAOH-a navodi se da postoji **Kotarski odbor USAOH-a Promina-Miljevci**, Općinski odbor USAOH-a Promina i seoski odbori u 12 sela te općine, dok se *za općinu Miljevci navodi da postoji samo Seoski odbor USAOH-a u Drinovcima od tri člana te da je radom obuhvaćeno 9 članova i u Brištanima uporište USAOH-a od dva člana te da se radi na stvaranju uporišta i u drugim selima*. Dok je na prominskoj općini bilo 11 odbora AFŽ-a, *na području Miljevaca nije bilo niti jednoga odbora AFŽ-a*. Stanje se nije promijenilo ni tijekom veljače 1944.¹³⁹ Ni stanje organizacija KPH u to vrijeme nije bilo bolje zbog čega je 1. II. 1944. osnovan **Kotarski komitet KPH Promina-Miljevci** od četiri člana s Ivanom Lekom kao sekretarom. *Na Miljevcima tada početkom ožujka 1944. nije postojala niti jedna organizacija niti koji član KPH*, dok je na području Promine postojao Općinski komitet KPH Promina i u osam sela ćelije KPH. Udarne grupe su bile aktivne te su na području kotara Promina-Miljevci ubile šest ustaša, jednog četnika, razoružale 45 ustaških milicionera, zapalili kuću vlasnika koji je ubio jednog člana udarne grupe, zarobili 15 i još nekoliko razoružali domobrana.¹⁴⁰ Kako su vlasti NDH 14. III. 1944. pozvali sve sposobne muškarce na vojnu vježbu u Drniš to je oko 400 seljaka Hrvata iz Promine pobjeglo i pridružilo se partizanima koji su do tada oko 100 njih bili na silu odveli sa sobom čime su *“osobni i imovinski život tamošnjeg nacionalnog diela pučanstva ugrožen od tih bandi”*. Partizani su sa sobom odveli i 38 Srba iz Promine. Prema mišljenju zapovjednika drniškoga

138 *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945.*, knj. 10, siječanj-ožujak 1943., Split, 1985., str. 334-338. i 1561-1564. Izvješće Štaba XIX. divizija NOVJ od 29. I. 1944. Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske o akciji na Prominu 23. i 24. I. 1944. godine i Izvješće Kotarske oblasti Knin GRAVSIGUR-u NDH od 11. II. 1944. o napadu partizana na Oklaj. Prema ovom izvješću u samoj Oružničkoj postaji Oklaj u vrijeme napada nalazilo se 39 oružnika i domobrana.

139 HDA, SKOJ-31/3501. i SKOJ-32/3570 te AFŽ-12/1527. Izvješće Okružnog komiteta SKOJ-a Knin upućeno 16. III. 1944. Pokrajinskom komitetu SKOJ-a za Dalmaciju o radu tijekom veljače 1944. godine i Izvješće Inicijativnog odbora AFŽ-a za kotar Knin od 3. XII. 1943. godine.

140 HDA, KP-310/3348. Izvješće Okružnog komiteta KPH Knin upućeno 16. III. 1944. Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju o radu tijekom veljače 1944. godine.

oružničkog voda koji ovo izvješćuje do svega ovoga je došlo zato "... što su četnici dvi godine napadali, pljačkali i harali sela Prominske općine, pa seljaci da bi se oslobodili toga, jer im naše vlasti nisu mogle osigurati osobnu i imovinsku sigurnost, dobavili su jednu partizansku satniju koju su uzdržavali i čuvali, a ona je iskoristila priliku provodeći svoju promidžbu pa mase pridobila za sebe..."¹⁴¹ U ožujku 1944. od Prominaca pristiglih u partizane pri Kninskom partizanskom odredu osnovan je **Prominski partizanski bataljun** od tri čete s 20-30 boraca u svakoj, od kojih je jedna četa bila upućena u Prominu, a druga u Miljevce.¹⁴² Za komandira čete upućene na Miljevce postavljen je Miljevcinim Šime Kulišić, zbog poznavanja tamošnjih prilika. Okružni komitet KPH Knin joj je stavio u zadatak "u prvome redu da likvidira špijune na opštini Miljevci i na taj način da otvori put našem političkom djelovanju i mobilizaciji".¹⁴³ Uz aktivnost ovih četa, mobilizaciju oko 120 mladića u Promini te odlazak 66 tamošnjih SKOJ-evaca u partizane 27. III. 1944. osnovan je **Prominski partizanski odred i Komanda mjesta Promina**.¹⁴⁴

I četnici su se na području Promine, koji su potkraj 1943. bili osnovali **Treći četnički bataljun I. "Prominske" četničke brigade** od 167 boraca četnika, sa sjedištem u Razvođu, koji je imao tri čete (I. obuhvaćala Razvođe, II. Bobodol, Lukar i Suknovce i III. Bogatiće i Mratovo), nastojali organizacijski izgraditi ustrojem "žandarmerijskih stanica, općina, seoskih odbora i sl." provesti mobilizaciju te se oružano aktivirati u borbi protiv partizana.¹⁴⁵ Tako je bila ustrojena četnička "Srpska općina Promina", zatim žandarmerija, seoski odbori te Kolo srpskih sestara, a prišlo se i mobilizaciji. Pritom su se oslanjali na susjedne četničke snage I. Kosovskog četničkog korpusa (ostali bataljoni Prominske te Drniške četničke brigade (posebice u Vrbniku, Velušiću, i Drnišu). Zbog tih četničkih aktivnosti partizani i udarne grupe, uz pomoć članova KPH i SKOJ-a, pokušali su likvidirati zapovjednike ovoga četničkog bataljuna i četa. Tako je likvidiran zapovjednik čete u Bobodolu, a uhićeni glavni organizatori i rukovodioci četničkog bataljuna i vlasti u Razvođu te mobilizirani u partizane, ali su neki odmah "pušteni da pobjegnu", dok su i ostali iz partizana ponovno prešli četnicima te su nastavili po starom, posebice s osloncem na četnike iz Prominske i Drniške četničke brigade (prvenstveno one u Velušiću i Vrbniku, ali i one u Konjevratima /130/, Skradinu /407/ i kod HE Krka /87/). Tako je od izdvojenih

141 HDA, RSUP SRH SDS, III-119/1087.(st. sig.). Izvješće Zapovjedništva Oružničkog voda Drniš od 20. III. 1944. upućeno Vojnom uredu ministra za oslobođene krajeve Dalmacije u Splitu o bjegstvu pučanstva u partizanske redove i ugroženju nacionalnog dijela istog.

142 HDA, KP-310/3345. Izvješće Štaba Kninskog partizanskog odreda upućeno Kotarskom komitetu KPH Knin od 14. III. 1944. godine o osnivanju Trećeg bataljuna.

143 HDA, KP-310/3352. Dopis Okružnog komiteta KPH Knin od 19. III. 1944. Štabu Grupe Sjevernodalmatinskih odreda.

144 HDA, KP-310/3347 i 3357; SKOJ-32/3570 i DČO, br. 1354-15. *NOB u Dalmaciji ...*, n. dj., knj. 10, II-III. 1944., Split, 1986., str. 247, 337 i 1110; Milan Štrbac, **Promina u NOB-i**, *Poruka borca*, Split, 1. V. 1983., str. 19. i 4. VII. 1983., str. 16. Zapovjednik prve čete bio je tada Miljevcin Mile Lovrić, a njegov zamjenik Dinko Jelinčić dok je politički komesar bio Šime Validžić, a njegov zamjenik Tomislav Bronić, obojica iz Promine. U drugoj četi zapovjednik je bio Ivan-Cijo Perica, zamjenik Vice Selak, politički komesar Sako Škarić, zamjenik Ante Rudić. Miljevcin Šime Kulišić koji je bio zapovjednik čete prešao je u zapovjedništvo bataljuna.

145 HDA, DČO, br. 1351-8. kut. 10. Spisak boraca III. bataljona I. četničke "Prominske" brigade; SKOJ-32/3570.

istaknutijih prominskih četnika u Razvođu uspostavljena **Komitska**, a od 19. VI. 1944. službeno nazvana **Leteća četnička četa** Trećeg bataljuna.¹⁴⁶ Ovdje je potrebno istaknuti da se dio Srba iz miljevačkog Nos Kalika uključio u četničke postrojbe bilo na području susjednog Skradina ili one na Kosovu.¹⁴⁷ U drugoj polovici 1944. i u **Nos Kaliku postoji četnička postrojba** od 35 četnika na čelu sa zapovjednikom mještanimom Bogdanom Željakom.¹⁴⁸

O stanju javne sigurnosti Kotarska oblast u Drnišu 22. I. 1944. izvješćuje Glavara Građanske Uprave u Splitu: *"Prema tome od dolaska savezničke Njemačke vojske do danas stanje javne sigurnosti na području ove Kotarske oblasti Drniš pogoršalo se za 75 %. Njemačke savezničke vlasti bez ikakvog sporazuma sa Hrvatskim vlastima naoružale su oko 2000 četnika koje oni jednim dijelom i uzdržavaju, četnici zlorabe dano im povjerenje na štetu obće Hrvatske stvari, jer umjesto da vrše povjerenju im vojničku dužnost, sa primljenim oružjem ubijaju, pljačkaju, zlostavljaju vrijeđaju i siluju Hrvatsko pučanstvo. Od izvršenih 121 teško kazneno djelo samo četnici su počinili 105, a partizani i ostalo pučanstvo 16. Hrvatsko oružništvo ne može uredovati protiv takovih četnika, kojih ima naoružanih preko 2.000 (dvije tisuće), a oružnika 130, te četnici otvoreno i javno izjavljuju da su njih naoružali i primili pod svoje okrilje Njemačke vojne vlasti, pa da ih na odgovornost mogu samo oni pozvati i nitko drugi, jer da oni ne priznaju N.D.H, njene zakone niti njene vlasti".*¹⁴⁹ Oružnički vod Drniš je precizniji te navodi da je do 7. III. 1944. na tome području broj oružnika i pričuvnih domabrana opao na 110, a broj četnika pod oružjem povećao se na 2507. U razdoblju od 1. X. do 31. XII. 1943. oni su *"nad katoličkim pučanstvom počinili preko 200 težih kažnjivih djela"* uključujući i ubojstva.¹⁵⁰ To su nastavili i početkom 1944., o čemu iz Drniša 29. IV. 1944. izvješćuje Velika župa Bribir-Sidraga Ministarstvo vanjskih poslova NDH u Zagrebu navodeći glavne četničke *"pothvate"*, pljačke i zločine nad Hrvatima drniškog, skradinskog i šibenskog kotara od 3. I. do 14. IV. 1944. kao i partizanske akcije u tome razdoblju. (među kojima i partizanska četa koja je djelovala na prostoru Miljevaca).¹⁵¹

Posebnu pozornost na Miljevcima su imali pojedini četnički *"pothvati"* iz postaja Žitnić, Konjevrate i Skradin te onih iz Kosova prema Promini tobože

146 HDA, DČO, br. 1351-3 i 7, kutija 10; KP-310/3347.; ZKRZ GUZ 2362/4-45, Četnici, kutija 21 i ZKRZ GUZ 1107/45. (Spisak četnika /i drugih/s područja općine Promine iz poč. 1945.). *NOB-a u Dalmaciji 1941.-1945.*, knj. 10, n. dj., str. 1718-1719. Pregled brojnog stanja četničkih postrojbi pod rukovodstvo Četničkog zapovjedništva u Šibeniku 10. III. 1944.

147 Jovo Popović, Mirko Lolić i Branko Latas, *Pop izdaje četnički vojvoda Momčilo Đujić*, Zagreb, 1988., str. 52, 161, 186 i 334. Među najistaknutijim četničkim vođama bio je još od kolovoza 1941. kaluđer Nikifor Kalik, najprije suradnik Talijana, a zatim Nijemaca. Zapovjednik četnika na Kosovu sredinom 1942., duže vrijeme predsjednik Đujićeva stalnog Vojno-četničkog prijekog suda Dinarske oblasti (osn. 31. XII. 1942.), zatim od sredine 1943. nacionalni povjerenik Kosovskog četničkog korpusa, pa Ljotičev delegat za Dalmaciju, a u ožujku 1944., s uspostavljanjem četničkog kotara na Kosovu, bio je postavljen od Đujića za kotarskog predstojnika (sreskog načelnika).

148 HDA, Fond. br. 1491/OZNA Hrvatske, 11. Područje Dalmacije. 70. Oponomoćstvo OZNE Kninskog područja od 21. VIII. 1944., str. 35.

149 HDA, ZKRZ GUZ 2362/4-45, Četnici, kutija 21.

150 HDA, Fond: ZKRZ GUZ br. 2362/4 – 1945., kut. 21. Izvješće Zapovjedništva 7. oružničke pukovnije od 17. III. 1944. Glavarstvu građanske uprave u Splitu o terorističkom postupanju četnika prema hrvatskom pučanstvu na području Oružničkog voda Drniš.

151 HDA, Fond: ZKRZ GUZ br. 2362/4 – 1945., kut. 21.

"protiv partizana", što im je samo bilo opravdanje pred njemačkim vlastima za pljačkanje, zlostavljanje te ubijanje hrvatskog stanovništva, uglavnom nezaštićenih staraca, žena i djece. Tako primjerice "22. veljače 1944. preduzeli su četnici (iz navedenih postaja) akciju proti partizana u katoličkim selima: Dubrava, Danilo Kraljica, Radonić i Goriš (južno od Miljevaca, preko Čikole), a ove četnike predvodio je njemački časnik sa nekoliko njemačkih vojnika koji govore naš jezik i koji u Drnišu služe kao tumači. U toj akciji ubijeno je oko 30 civilnih osoba (od djeteta od 18 mjeseci do staraca od 80 godina), a više od toliko je zlostavljano, veći broj kuća je zapaljen, opljačkana je ukućanima rubenina, posteljina, dragocijenosti, novac, duhan, vino rakija i sve što se moglo nositi". Ti "pothvati" navedenih četničkih postrojbi nastavljali su se tako da imamo gotovo svakodnevne pljačke (većinom blaga) i zlostavljanja Hrvata u Gorišu, Konjevratima i Radoniću te okolnim selima. Zato se pučanstvo tih i okolnih sela obratilo pismenom molbom oružništvu u Drnišu da ih zaštiti od četnika jer su u protivnom "primorani da bi spasili svoje i svojih porodica živote da napuste domove i pođu u šumu, da bi barem kod partizana našli pomoći za sebe i svoje porodice". O tome su usmeno i pismeno obaviješteni Nijemci u Drnišu, ali osim usmenih obećanja da će sve učiniti da se to više ne događa nije se ništa dogodilo pa su četnici nastavili s nasiljem pošto im je "baš cilj i svrha da hrvatsko pučanstvo otjeraju u šumu".¹⁵² Slično se obratila i Kotarska oblast u Šibeniku povodom proglašavanja skradinskih četničkih postrojbi od 20. III. 1944. protiv partizanskog pokreta i njegovih pomagača (kojima se prijeti prijekim sudom, čime su uzurpirali vlast). U izvješću se zaključuje da s obzirom na dosadašnju praksu to "biva upereno samo na Hrvate i sve što je hrvatsko" jer se pod nazivom partizanstvo "u očima četnika skrivalo – hrvatstvo". Tako četnici "mogu lako /kao i do sada/ da imputiraju partizanstvo bilo kojem pa i najboljem Hrvatu, analogno proglašavaju, biva unapried na smrt osuđen i upropaštena sva njegova imovina".¹⁵³ I četnici na području Promine vrše upade, pljačkaju i ubijaju tamošnje stanovništvo. Tako je 4. IV. 1944. 1200 četnika Kosovskog četničkog korpusa pod zapovjedništvom Sime Radića i Boška Asanovića došlo u Nečmen "sa 24 ustaše posade Razvođe, te su četnici ubili 9 osoba, 15 kuća zapalili i više vina prolili" i potom su "otišli za Kistanje". Oko 100 osoba se spasilo bijegom u kanjon Krke te se pod zaštitom Prominskog partizanskog odreda prebacilo preko Krke i smjestilo u zbjeg u Bukovici, među koji nekolicina i s graničnog miljevačkog područja. Među ubijenim Hrvatima bila je jedna djevojčica od 8 mjeseci i starica od 85 godina, što je posebno odjeknulo u Promini, ali i na susjednim Miljevcima. Kotarski NOO Promina-Miljevci je proglasom informirao stanovništvo o tom zločinu, navodeći i podatke o žrtvama, upozorivši

¹⁵² Isto.

¹⁵³ VA VII, Bgd., A NDH, Fond: Ministarstvo za oslobođene krajeve, dok. reg. br. 24/1-2., kut. 267. Izvješće Glavarstva građanske uprave za Dalmaciju u Splitu od 23. III. 1944. Ministarstvu za oslobođene krajeve u Zagrebu o izvješću Kotarske oblasti u Šibeniku u kojem izvješćuje o uzurpiranju vlasti po četničkim postrojbama u Skradinu. Tu se dodaje još kako četnici "iz svoga biesa i svoje mržnje Hrvate obćenito nazivaju svakim imenima, pa čak i da su partizani, a prave partizane, pa bilo koje, nazivaju ustašama – i tako to serviraju njemačkim vlastima".

ga i ovim primjerom kako "četničke bande Đujića i kralja Petra spremaju krvavu budućnost cijelom hrvatskom narodu" pozvavši ih da stupe da se oružjem u ruci suprotstave četnicima u sastavu Prominskoga partizanskog odreda. Četnici su imali još nekoliko sličnih upada te su do početka srpnja 1944. ubili u Promini 22 Hrvata i 2 Srba.¹⁵⁴ Nakon tih akcija partizani su izvješćivali kako na općini Promina "85% naroda je uz nas", do su za općinu Miljevce konstatirali kako na njoj "imaju ustaše utjecaj i mi tamo slabo djelujemo radi teškoće prodiranja" s time da i "HSS ima također utjecaja u Miljevcima".¹⁵⁵ Potrebno je spomenuti da su miljevački ustaše pozorno pratili aktivnost Partizanske čete koju je predvodio Šime Kulušić nakon njezine akcije u Razvođu (gdje su rastjerali ustašku miliciju, 31 milicionera odveli sobom i ugnijezdili se u selu) i Velušiću gdje su kod oba napada bili odbijeni od tamošnje ustaške milicije. Prikupiši podatke da se Prominski partizanski odred, uz vodstvo Šime Kulušića sprema napasti ustašku miliciju u Pakovu selu, njezin zapovjednik i zapovjednik III. sata I. Ustaške bojne u Roškom slapu poduzeli su 14. IV. 1944. pothvat protiv partizana. Kod Ključa blizu obale Čikole došlo je do borbe u kojoj je Kulušić, koji je bio u izvidnici poginuo sa još još trojicom partizana, dok su dvojica zarobljena, a trojica ranjena, kojom prilikom su ustaše imale dva mrtva i trojicu ranjenih.¹⁵⁶ Partizani su odmah reagirali i prema izvješću novouspostavljenog **Kotarskog komiteta KPH Drniš-Promina** od 5. V. 1944., jedna "udarna grupa P(romiskog) P(artizanskog) O(dreda) ubila je ustaškog špijuna, glavaru sela u Drinovicima - Miljevci".¹⁵⁷

U takovoj situaciji Nijemci nastoje ojačavanjem svojih snaga, objedinjavanjem protupartizanskih snaga (četnika i oružanih snaga NDH) pod svojim zapovjedništvom te učvršćivanjem položaja i objekata osigurati svoje glavne opskrbe prometnice Drniš-Roški slap (koja im postaje vrlo bitna zbog prometa prema Benkovcu i Zadru), Drniš-Šibenik i Drniš-Unešić-Perković-Split, primjenjujući odmazdu za svoje ubijene časnike i vojnike. Vlasti NDH su nastojale ojačati svoje oružane snage mobilizacijom u ustaški zdруг ili ustašku miliciju (i na području miljevačke župe), četnici također to nastoje mobilizacijom pravoslavnog stanovništva i dovlačenjem novih snaga. Partizanski pokret nastoji promidžbom, pojedinim akcijama te osnivanjem i aktivnošću svojih organizacija na tome terenu onemogućiti sve navedene i ojačati svoj položaj, uspostaviti nadzor nad pojedinim selima te u njima uspostaviti svoju vlast. Rukovodstvo KPH procjenjuje kako hrvatsko stanovništvo u općina Miljevci, Drniš i Zagora (prema komunističkom ustroju) "smatra NDH još i danas svojom državom", te se

154 Z. Dizdar, *Zločini četnika u Promini* ..., n. dj., 22-24 i 26-27.

155 HDA, SKOJ-32/3571. Mjesečno izvješće Okružnog komiteta SKOJ-a Knin upućeno 18. IV. 1944. Oblasnom komitetu SKOJ-a za Dalmaciju o radu. Fond: ZKRZ GUZ br. 2362/4 - 1945., kut. 21. (Izvješće Velike župe Bribir-Sidraga iz Drniša 29. IV. 1944.). U njemu se navodi kako je na mjestu borbe nađeno šest ubijenih partizana.

156 HDA, KP-311/3373. Izvješće Kotarskog komiteta KPH Promina-Miljevci od 17. IV. 1944. Okružnom komitetu KPH Knin o stanju na području kotara. Partizanski i ustaški podaci o broju ubijenih i ranjenih u toj akciji su različiti od navedenog u gornjem izvješću.

157 HDA-KP-311/3404. i 3472. Kotarski komitet KPH Drniš-Promina osnovan je odlukom OK KPH Knin 20. IV. 1944. i sastojao se tada od: Rade Ivaza, kao sekretara i članova. Zlatka Sinobada, sekretara Kotarskog NOO-a, Jukica Bračić, Dane Cvetković i Ivica Bračić, sekretar Kotarskog komiteta SKOJ-a.

odazvalo u "potpunosti ustaškom pozivu i došli na mobilizacijski pregled u Drniš", ali su potom vraćeni kućama "jer još nisu stigla odijela". To je bio razlog da su komunisti na tome području imali relativno malo svojih organizacija i uporišta.¹⁵⁸ Uz garnizon u Drnišu postojale su tada znatne snage u Trbounju (do 300 ustaša VII. U.Z. i oko 60 milicionera), Oklaju (80 ustaša), Razvođu (40 ustaša, oko 50 četnika i 35-40 milicionera), Širitovcima (28 ustaša i 20 žandara) i Roškom slapu (oko 110 ustaša) čuvaju centralu koja opskrbljuje sve rudnike oko Drniša i grad sa svjetlom i most preko Krke koji su Nijemci, nakon savezničkog bombardiranja i razaranja, popravili jer im je ovo nakon savezničkog rušenja mosta u Skradinu "jedina linija Drniš-Đevrske-Benkovac". U to vrijeme radio je i rudnik u Širitovcima s oko 80 radnika, a radi sumnje da surađuju s partizanima ustaše su uhitile šest ljudi iz Širitovaca i zatvorili ih u Drnišu. Ustaško zapovjedništvo na Roškom slapu zabranilo je svako kretanje u širem rajonu nakon 21 sata. Sredinom lipnja stigla su pojačanja od po 50 Nijemaca u Širitovce i na Roški slap "kao osiguranje kolona koje iz Drniša prolaze preko Roškog slapa", kojima su ustaše garantirale sigurnost prometa. Saveznici su bombardirali Roški slap u više navrata (npr. 16. i 17. VI.) i uspjeli potom uništiti centralu tako da su drniški rudnici prestali raditi. Dok su partizani postavljanjem mina na cestu Drniš-Roški slap nastojali omesti promet njemačkih kolona, jedan je njemački kamion naišao na partizansku minu i bio zaustavljen, a noću 16./17. VI. naišao je na minu i jedan njemački motocikl s prikolicom kod Širitovaca te su 2 njemačka časnika bila ubijena i vojnik koji ih je vozio.¹⁵⁹ Nijemci su tražili da se za odmazdu na istom mjestu objesi šest mještana. Ustaše su na to bile uhitile Antu, Paju i Stipu Kozića, Jandru Malenicu, te Ivana i Josu Galića. Posljednja dvojica su slučajno uspjeli pobjeći te su Nijemci objesili ostalu četvoricu na telegrafске stupove na mjestu eksplozije mine, a 25. VI. dovedeni su iz zatvora u Drnišu i obješeni još Stipe Kozić pok. Paške s Miljevacu te bivši učitelj na Miljevcima Ležajić. Tražili su da se u miljevačkim selima ustroji milicija koju će oni naoružati, a koja će osiguravati cestu (tako da na svaki kilometar bude raspoređeno po šest milicionera). Ako seljaci ne uzmu puške i osiguravaju cestu, a cesta bude minirana Nijemci su prijetili da će ih vješati na telegrafске stupove.¹⁶⁰ Prema izvješću Kotarskog komiteta KPH Drniš-Promina upućen 23. VI. 1944. Okružnom komitetu KPH Knin, situacija na Miljevcima je "nakon stradanja braće Kozića teška".¹⁶¹ Imamo zabilježena i neka dezertiranja Miljevčana iz partizana početkom srpnja 1944. kao npr. jednoga Galića.¹⁶²

158 HDA, KP-311/3472. Mjesečno izvješće Okružnog komiteta KPH Knin od 18. VI. 1944. Oblasnom komitetu KPH za Dalmaciju o političkoj situaciji, organizacijskom stanju i radu.

159 HDA, 1491/OZN-a Hrvatske; 11.70. Izvješća Rajonskoga obavještajnog centara Knin (ROC Knin) br. 33, 34 i 36. Glavnom obavještajnom centru Hrvatske od 10, 13 i 20 VI. 1944. godine.

160 HDA, 1491/OZN-a Hrvatske; 11.70. Izvješća ROC Knin od 30. VI. i 3. VII. 1944. Okružnom komitetu KPH Knin. Na kartonu stavljenom na prsa obješenog Ležajića na zahtjev Nijemaca ustaše su napisale: "Ovako će biti onome koji se usudi da ih skida ili šta radi i ukoliko budu postavljene mine na cestu da će prosljediti i u buduće".

161 HDA, KP-311/3485.

162 HDA, KP-311/3520. Obavijest Okružnog komiteta KPH Knin od 8. VII. 1944. Kotarskom komitetu KPH Drniš-Promina.

Ocjenu političke situacije na sektoru Miljevaca dao je Gojko Jakovčev, rukovodilac KPH u Prominskom partizanskom odredu, u svom izvješću od 30. VI. 1944. upućenom Okružnom komitetu KPH Knin. On konstatira kako se politička situacija na Miljevcima izmijenila na štetu partizana zbog nedostatka uporišta NOP-a i nedovoljnoga političkog rada na tome terenu. Uz to Nijemci su, nakon nekoliko diverzantskih partizanskih akcija (na cesti Drniš-Roški slap) u znak odmazde, objesili najprije četvero, a zatim još dvojicu suradnika NOP-a na telegrafске stupove. Jakovčev dalje ističe kako tim terorom uz svoju političku aktivnost, Nijemci i ustaše uspijevaju mase na tom području Miljevaca pasivizirati prema partizanima, primorati ih da prime oružje, ustroje se kao milicija te čuvaju sela od partizana i tako osiguravaju nesmetan njemački promet kroz to područje, uz spremnost za borbu s partizanima ukoliko se tu pojave. Jakovčev konstatira kako se većina tamošnjih seljaka rukovodi politikom HSS-a "čuvanja glave te odlaženja u domobrane" u Drniš koje ni Nijemci ni četnici ni partizani ne diraju. Da bi se takvo stanje prevladalo, Jakovčev smatra da je prijeko potreban koordiniran rad svih snaga NOP-a te organiziranje učinkovite informativne službe. U vezi s tim napominje kako očekuje izvještaj "od druga Tomaševića, kojeg nam je jučer obećao poslati sa terena Miljevaca" kojega će po prijemu proslijediti Komitetu.¹⁶³ Čini se da zbog njemačkih prijetnji Miljevčani nisu imali izbora te 5. srpnja 1944. "u selima Širitovci, Ključ, Kaočine i Karalić primili su seljaci puške za čuvanje ceste Drniš-Roški slap" koju na "smjene čuvaju po noći". Nijemci su im zaprijetili ako "njemački kamion naiđe na minu da će objesiti 6 milicionera i 4 partizana ili talaca iz zatvora".¹⁶⁴ Seljaci ipak nisu mogli osigurati cestu od partizanskih mina te već 8. VII. "njemački vojnici ponovo su objesili u Širitovcima (Miljevci) tri drugarice i to dvije seljanke iz Miljevaca i jednu ne zna se odakle je". Također su istoga dana na drugom mjestu izvan Miljevaca "objesili 7 drugova i drugarica".¹⁶⁵

Okružni komitet KPH Knin u svome mjesečnom izvješću obavještava 15. VII. 1944. Oblasni komitet za Dalmaciju i o situaciji na području Miljevaca sljedeće: "U Miljevcima su Nijemci od naših mina imali mrtvih nekoliko viših oficira. U znak represalija objesili su na telegrafске stupove 6 ljudi koji su tako visili nekoliko dana. Narod Miljevaca, vrlo slabo obavješten o situaciji u svijetu i kod nas, podlegao je strahu i prijetnjama ustaša i ponovo formirao miliciju. Ovog mjeseca mi smo na toj općini osnovali Općinski komitet i počeli prodirati sa našom štampom". Dalje navode kako taj **Općinski komitet Miljevci** čine Šime Ivić, Stipe Tomasović i Marko Gverić. Nakon partizanskog zauzimanja Oklaja 2. VIII. 1944. u kojem se nalazilo oko 150 ustaša (te nešto domobrana i oružnika) milicija u Miljevcima vratila je oružje te odbila da i dalje čuva cestu kako su im Nijemci zapovjedili. Partizanski objavlještajac prosuđuje da je razlog u tome što je tijekom borbe

¹⁶³ HDA, KP-311/3499.

¹⁶⁴ HDA, 1491/OZNA Hrvatske; 11.70. Izvješće ROC Knin od 10. VII. Okružnom komitetu KPH Knin.

¹⁶⁵ HDA, 1491/OZNA Hrvatske; 11.70. Izvješće OZNE pri Komandi kninskog područja br. 55 od 20. VII. 1944 OZNI VIII. korpusa Hrvatske.

u Oklaju "poginulo i nekoliko domobrana, te su Miljevčani osjećali da naši neće mnogo u akcijama voditi računa da li su milom ili silom primili oružje".¹⁶⁶ Tada je u Širitovcima bilo 28 ustaša i 20 oružnika, u Roškom slapu 120 ustaša i 15 ustaša u jednom bunkeru iznad Slapa, na Visovcu 8 ustaša, u Nos Kaliku 35 četnika, na Miljevcima 70 ustaških milicionera prisilno mobiliziranih od Nijemaca za čuvanje ceste Drniš-Roški slap, u Trbounju 300 ustaša, u Velušiću četnici i u Razvođu 40 ustaša.¹⁶⁷ U pojedinim mjestima taj broj je oscilirao.

U drugoj polovici 1944. situacija je i u neposrednoj okolici Miljevaca postajala sve složenija, koncentracija snaga sve veća pa i pljačke i teror nad stanovništvom sve veći. Tako je oko 200 četnika iz Konjevrata i Skradina vršilo 2. VII. 1944. pretraživanje područja između Šibenika i Skradina i rijeke Krke, pri čemu su pljačkali i zlostavljali hrvatski živalj, posebice u Bilicama, ubivši dvojicu mještana. Nakon nekoliko dana Nijemci su za odmazdu zbog partizanskog napada u Konjevratima "objesili 8 drugova i drugarica", a zatim su i četnici iz Žinića 29. VII. sačekali i napali troje ljudi iz Pakova sela, od kojih su ubili dvoje, dok se jedan uspio spasiti bijegom.¹⁶⁸ Treba kazati da su se tada u okviru četnika u Skradinu nalazila *četnička skupina i na području Miljevaca u Nos-Kaliku, držeći tu uglavnom stražu*. S obzirom na opće prilike obavještajni Odsjek II GRAVSI-GUR-a MUP-a NDH prosuđivao je da političke prilike na području drniškog kotara "zadovoljavaju". To je zato što se veći dio žiteljstva nalazi "u raznim ustaškim postrojbama na području kotara", gdje su po raznim selima osnovane "seoske milicije" pod zapovjedništvom VII. Ustaškog zdruga u Drnišu, tako da seljaci "sa oružjem u ruci čuvaju svoje domove od prepada partizana i četnika". Istodobno je na tome području ustaški pokret bio djelatan, a u Drnišu je bila djelatna i ustaška mladež. Dio pasiviziranih pripadao je bivšem HSS-u, a oni su očekivali promjenu i svoj dolazak na vlast. Što se tiče komunizma i partizanskog pokreta, priznato je da oni ovdje "imadu među narodom vrlo slabu ili skoro nikakovu podršku", te da se tek neznatan broj žitelja nalazio u raznim partizanskim jedinicama izvan područja drniškog kotara, u koji se katakad zalijeću iz okolnih područja i ponovo povlače što dokazuje "da nemaju podrške među pučanstvom". Istodobno se pravoslavno pučanstvo listom opredijelilo "za četnike te se većinom muškarci nalaze u četničkim redovima na području kotar Drniš", i tek manji dio je otišao "u šumu te se nalazi u partizanskim redovima". Starokatolici iz Kričaka zbog blizine jačih okolnih četničkih organizacija "opredijelili su se za četnike". Četnici dijelom vrše osiguranje ceste Šibenik-Drniš, a i ceste Drniš-Knin, ali i puteva oko Skradina nasuprot Miljevcima, a i oni "i njihovi simpatizeri nalaze se pod njemačkom zaštitom". Zbog prisutnosti jačih hrvatskih snaga smatrali

¹⁶⁶ HDA, 1491/OZNA Hrvatske; 11.70. Izvješće OZNE pri Komandi kninskog područja br. 59 od 11. VIII. 1944.

¹⁶⁷ HDA, 1491/OZNA Hrvatske; 11.70. Izvješće OZN-e pri Komandi kninskog područja br. 60 od 21. VIII. 1944 OZNI VIII. korpusa Hrvatske.

¹⁶⁸ HDA, KP-311/3535 a. Izvješće Kotarskog komiteta KPH Drniš-Promina od 14. VII. 1944. Okružnom komitetu KPH Knin o najnovijim događajima; Fond: ZKRZ GUZ br. 2362/4 – 1945., kut. 21. Obavještajna izvješća Odsjeka II – Odjela B GRAVSI-GUR-a Predsjedništvu vlade od 1129. VIII. 1944. o zlostavljanju hrvatskog živilja po četnicima u šibenskom kraju i o četničkoj djelatnosti i zlodjelima na području Drniške krajine.

su da je držanje četnika na ovome području "snošljivo", a zbog istih razloga "i postupci Nijemaca su korektniji i normalniji". U političkom pogledu pravoslavno pučanstvo "negativno je raspoloženo prema Ustaškom pokretu i N.D.H. te očekuje uzpostavu Jugoslavije".¹⁶⁹

U mjesečnom izvješću **Kotarskog komiteta KPH Drniš-Promina od 25. VIII. 1944.** upućenog Okružnom komitetu KPH Knin uglavnom potvrđuju gornje navode.¹⁷⁰ Tu za općinu Miljevce navode kako na njezinu području "većina naroda je krvno vezana za ustaše", ali nakon "likvidiranja Oklaja narod je počeo da uviđa našu snagu i interesira se sve više za našu borbu, očituje se u tome što je milicija iz sela Širitovci, Kaočine i Drinovci odložila oružje i nalazi se kod kuće i neće da se odazove na poziv ustaša". To je zbog toga što su Nijemci i ustaše dosta naroda "internirali i objesili". Ipak to "onemogućuje masovniji rad nego samo pojedinačni". Pa iako tisak NOP-a "dopire svugdje, ali zbog velike nepismenosti slabo se čita". Smatraju da ustaše "nemaju vidnijega političkog utjecaja" ni kakvih slogana već "samo se služe prijetnjom i terorom", ali da zato špijuna "ima dosta i nastojaćemo da ih likvidiramo". Konstatiraju kako su slogani (parole) pisani na glavnim prolazima i da su dobro odjeknule među narodom. Navode da četnici samo u Nos Kaliku "drže neku stražu", gdje se kad nema stranih četnika može doći u selo u koje tisak NOP-a stalno dolazi. Od akcija navode se one Prominskoga partizanskog odreda od 20. VIII. 1944. "na Ploču (Miljevci)" kojom prigodom je bilo "zarobljeno 8 ustaša kao i jedna teška Breda, 1 puškomitraljez, laki bacač municije i nešto čebadi" i ona 22. kolovoza "na Miljevce i Razvođe" kojom prigodom je dotjerano "oko 340 glava blaga od kojeg je ustavljeno oko 100 glava, a drugo je vraćeno našim simpatizerima" uglavnom u Razvođu. To blago je s nekoliko konja poslano XIX. diviziji NOVJ-a. Članovi **Općinskog komiteta KPH Miljevci** u tom razdoblju nisu kolektivno djelovali. Marko Gverić se nalazio na kursu, a ostala dva na miljevačkom području, od kojih (Stipe Tomasović) koji se nije saživio sa životom na terenu, obolio, a drugi (Šime Ivić) uglavnom je radio na svoju ruku. Postoji i **Općinsko rukovodstvo SKOJ-a za Miljevce** od pet članova (2 iz vojske i 3 iz "Skojevskih grupa koje su postojale na terenu" koje je počelo hvatati "vezu i stvarati uporišta u selima gdje ih do sada nije bilo". Što se tiče USAOH-a na području općine Miljevci navodi se da ima omladine koja simpatizira partizansku borbu i pokret, zalažu se za materijalnu pomoć i provođenje "naših drugova iako pod teškim uvjetima i terorom". To se odnosi i na žene "koje su vezane za naš pokret rodbinski", ali je ipak "sa njima nemoguće djelovati". Ne postoji općinski NOO Miljevci već je Marko Gverić bio predstavnik Miljevaca u Kotarskom NOO-u Drniš-Promina. U Širitovcima se, prema partizanskoj obavještajnoj službi, tada nalazilo 60 ustaša i 33 domobrana. Početkom kolovoza 1944. bila je osnovana i **Komanda mjesta Drniš** u sastavu: zapovjednik Boško Džepina, zamjenik Jukica Bračić i politički komesar Ivan Vrekalo.

¹⁶⁹ HDA, Fond: ZKRZ GUZ br. 2362/4 – 1945., kut. 21. Izvješće Odjela B - Odsjek II GRAVSIGUR-a MUP-a NDH od 18. VIII. 1944. Predsjedništva vlade NDH o prilikama na području kotara Drniš.

¹⁷⁰ HDA, KP-312/3784.

Ovo je važno istaknuti jer je to utjecalo na rad komunističkih vlasti kada su uspostavljale svoju vlast na ovome području nakon "oslobođenja". Prema Obavještajnom izvješću Odsjeka II GRAVSIGUR-a MUP-a NDH od 17. VIII. 1944. za susjedno područje šibenskog kotara tamo je situacija bila daleko složenija i drukčija. Tu veliki broj Hrvata "simpatizira sa partizanima, te na razne načine podržavaju i pomažu partizansku borbu", a razlog je prilična komunistička orijentacija stanovništva za vrijeme Jugoslavije i "teror talijanskih okupatora". Zato se veći dio žitelja nalazio "među odmetnicima", dio je "prisilno mobiliziran za vrijeme partizanske vladavine i prebačen je na otok Vis kao i Dugi otok, dok se drugi dio nalazi u šumama u raznim partizanskim odredima". U vrijeme kada je pisano izvješće na području kotara nisu se nalazile neke jače partizanske jedinice već samo "manje partizanske skupine, koje paze na ceste (za Split, Zadar i Drniš – Z.D.) i vrše napade na kolone". Tamošnji četnici "nalaze se pod zaštitom Niemaca, te je i to jedan od razloga, da mnoštvo svieta bježi u šumu". Četnička komanda nalazila se u Zblaću, četnici su dobili njemačke odore i predstavljali su najveću opasnost za tamošnje hrvatsko pučanstvo, koje ubijaju "pod vidom partizana" (kao primjerice don Antu Jurčeva i don Ivana Jurčeva, "dvojicu najboljih svećenika"), što izaziva strah ali "i ogorčenje naroda protiv njemačkih vlasti, koje ove četnike zaštićuju, oblače, hrane i naoružavaju". Zato zbog te "njemačko-četničke suradnje nije niti čudo, da se hrvatski živalj drži pasivno ili da simpatiziraju partizane". Inače "njemačke vojne vlasti postupaju u Šibeniku vrlo nekorektno, a Niemci se ponašaju kao suvereni gospodari, a ne kao saveznici", zbog čega ne čudi što "se svatko boji više svakoga, nego li pojedini hrvatske oblasti". Od oružanih snaga NDH postojala je jedna manja domobranska postrojba sastavljena od domaćih ljudi koja je uglavnom držala straže. Ustaškom pokretu pučanstvo nije bilo privrženo te osim Ustaškog logora u Šibeniku nije se uspjelo organizirati niti jednu ustašku političku jedinicu na području cijelog kotara. Na kraju smatraju da bi se dolaskom u Šibenik jedne ustaške postrojbe stanje znatno popravilo.¹⁷¹ Očekujući moguće savezničko iskrcavanje na našu jadransku obalu vojvoda Momčilo Đujić, zapovjednik Dinarske četničke divizije, upućuje prema Šibeniku dio svojih snaga (iz I. Dalmatinskog i I. Bosanskog četničkog korpusa) kako bi dočekale savezničke snage. Dana 28. VIII. 1944. održan je u Žitnici četnički zbor na kojem je govorio i Đujić. Nekoliko dana potom četnici Mosečke brigade iz Žitnića krenuli su u operaciju prema Konjevratima i dalje prema Šibeniku protiv partizana.¹⁷² Tu su s četnicima iz okolnih postrojbi počinili više zločina tijekom rujna 1944. od kojih je posebno bolno odjeknuo u

171 HDA, Fond: ZKRZ GUZ br. 2362/4 – 1945., kut. 21. Izvješće Odjela B - Odsjek II GRAVSIGUR-a MUP-a NDH od 17. VIII. 1944. Predsjedništvu vlade NDH o prilikama na području kotara Šibenik.

172 HDA, KP-312/3626. Izvješće upućeno Okružnom komitetu KPH Knin od 30. VIII. 1944. o stanju na drniškom području. Đujić je uz ostalo kazao: "Naša borba je za Kralja i samostalnu Srbiju, koju ćemo mi sami stvoriti i svak tko nas bude ometao u stvaranju velike Srbije, mi ćemo da se suprostavimo i da vodimo borbu do posljednje kapi krvi...". "Nova vlada sastavljena u Londonu (na čelu sa Šubašićem – Z.D.) to nije naša nego partizanska, jer su u njoj sve predstavnici partizanski. Što se tiče Šubašića, Tita i Pavelića oni su svi jednaci i svima je isti plan stvaranje samostalne Hrvatske".

široj okolini, pa i na Miljevcima, onaj u Bićinama (12. IX.) kada su četnici ubili 26 tamošnjih Hrvata (12 djece od kojih je jedno bilo staro šest mjeseci, zatim 8 žena i 6 muškaraca, uglavnom staraca), navodno partizana.¹⁷³ Četnici su se povukli s ovoga područja zajedno s Nijemcima od 3. do 5. XI. 1944. Od tada je cijeli šibensko-drniški kraj bio pod nadzorom partizana.

Okružni komitet KPH Knin u dopisu Kotarskom komitetu KPH Drniš-Promina od 29. VIII. 1944. traži da se na okružnu konferenciju NOF-a poimenično pozovu, uz ostale, i Marko Kozić i Marko Gverić.¹⁷⁴ Ista je održana 11. IX. 1944. u Erveniku, i na njoj je izabran **Okružni odbor JNOF-a Knin** od 44 člana, od kojih su njih čak 34 bili članovi KPH, a među izabranima nalazio se i tadašnji *miljevački župnik fra Ivan Tomašević* (bivši narodni poslanik s liste JNS-a), koji je tada prebjegao u partizane i bio izabran i za delegata kninskog okruga za Zemaljski odbor JNOF-a Hrvatske. Od partizanskih akcija navodi se ona noću 6./7. IX. 1941. dviju četa Prominskoga partizanskog odreda "*na ustaški bunker na Roškom slapu*" gdje je, prema njihovu izvješću, bilo ubijeno 9 ustaša, zarobljeno 6 pušaka, jedan teški mitraljez i jedan puškomitraljez te 1000 metaka i oprema.¹⁷⁵ Dok Kotarski komitet KPH Drniš-Promina 27. X. 1944. izvješćuje Okružni komitet KPH Knin kako su ustaše ubili Šimu Lovrića, predsjednika Mjesnog NOO-a Širitovci i Antu Lovrića.¹⁷⁶

U izvješću **Kotarskog komiteta KPH Drniš-Promina od 22. IX. 1944.** o političkoj situaciji nakon akcije, pljački i zločina oko 3000 četnika u Promini, te smještaja posade od 150 ustaša i 50 Nijemaca u Oklaj, čime je tu trenutno onemogućeno političko djelovanje, za Miljevce se navodi kako ima uvjeta za mobilizaciju. Međutim, ističu kako su Miljevčani "*veliki lokal patriote i žele da stvore zasebnu Miljevačku jedinicu*", što bi im trebalo omogućiti te traže da tamo dođe partizanski potporučnik Mile Lovrić, koji "*uživa ovdje veliki autoritet*" te bi i mobilizacija u partizane "*bila mnogo uspješnija*".¹⁷⁷

Iz mjesečnog izvješća **Kotarskog komiteta KPH Drniš-Promina od 13. X. 1944.** vidi se da NOP na području Miljevaca nije se mogao pohvaliti nekim uspjesima. Tako je predloženo Okružnom komitetu KPH Knin da se Općinski komitet KPH Miljevci rasformira, jer je bolesni član prebačen na Vis i na miljevačkoj općini na kojoj "*nema nijedne partijske jedinice*" ostao samo Marko Gverić, koji bi se s Markom Kozićem priključio prominskoj Čeliji KPH Podi, i ostao u Kotarskom NOO-u. *Na području miljevačke općine uspjelo se osnovati tek tri*

173 Z. Dizdar-M. Sobolevski, n. dj., str. 655. Tu su navedena i imena i prezimena tih četničkih žrtava.

174 HDA, KP-312/3620.

175 HDA, KP-312/3631. Izvješće Partijskog rukovodstva Prominskoga partizanskog odreda od 7. IX. 1944. Okružnom komitetu KPH Knin.

176 HDA, KP-312/3672.

177 HDA, KP-312/3636. O toj četničkoj akciji opširnije vidi: Z. Dizdar, *Četnički zločini u Promini* ..., n. dj., str. 24-25. Mnogi ljudi su tražili spas u dolini Krke te preko Krke u Bukovici, odakle je skupina od oko 230 Prominaca, većinom žena i djece prebačena u Primorje i završila u egipatskom El Shattu, među kojima je bilo 8 izbjeglica iz Širitovaca, odakle su se vratili kućama tek nakon završetka rata.

*simpatizerska kružoka od osam članova, a djelovalo je i Općinsko rukovodstvo SKOJ-a Miljevci s tri aktiva od ukupno 14 članova.*¹⁷⁸

Akcijama partizana u istočnom dijelu drniškog kotara i njihovim prodorom u Petrovo polje iz kojeg su se povukli, povećao se broj aktivista partizanskog pokreta na tome području tako da je 8. X. 1944. osnovan i **Drniški NOP odred** od tri partizanske čete. Istodobno imamo nove četničke upade, pljačke i zločine u Promini kojima, prema mišljenju Kotarskog komiteta KPH Drniš-Promina od 8. X. 1944., nastoje narod zaplašiti, gospodarski ga oštetiti, a sebe ojačati.¹⁷⁹ U tom političkom izvješću se navodi kako posebno veliki utjecaj četnici imaju u Velušiću. Zatim da su ustaše u Trbounju protjerali i opljačkali obitelji partizana (kao npr. obitelj Marin), a što je *"uplašilo Miljevčane"*, koji se boje represalija, iako se tamošnji narod *"sve više opredjeljuje za naš pokret"*. Zato konstatiraju da ih se *"neće moći mobilizirati na dobrovoljnoj bazi"* već jedino partizanskom vojskom gdje bi se moglo *"pokupiti od 80 do 100 ljudi"* od 17 do 30 godina. No, ni ustaše nisu mirovali te su i oni mobilizirali Miljevčane u svoje redove te su ti novomobilizirani ustaše na zboru u Širitovcima 15. X. 1944. položili prisegu uz prigodne govore. Istodobno je OZNA pri Komandi područja Knin prikupljala podatke i karakteristike o licima iz miljevačkih sela.¹⁸⁰

No, situacija na okolnim područjima primorala je Nijemce i njihove suradnike na povlačenja pred snagama NOP-a i s ovoga područja gdje su posebno bila izražena veća oružana sučeljavanja, ali i stradanja stanovništva sve do 3. XI. 1944. Naime, tada se Nijemci (Borbena grupa 'Allermann' od četiri bataljuna, jedna četa, četiri baterije), četnici (Prvoga dalmatinskog i Prvoga bosanskoga četničkog korpusa) te manji broj pripadnika oružanih snaga i vlasti NDH, povlače iz Šibenika prema Drnišu uz stalne borbe s partizanskim postrojbama, koje su im uz prometnicu Lozovac-Konjevrate-Žitnić nanijele vrlo teške gubitke. Ove snage **noću 4./5. XI. 1944.** napuštaju i **Drniš** u koji **ulaze partizanske postrojbe Jedanaeste dalmatinske brigade, Drniškog i Mosorskog NOP odreda**. Tako je i cijelo područje Drniša došlo pod nadzor komunističkih partizanskih postrojbi, koje uz nastavak borbenih djelovanja prema Kninu i dalje, odmah nastoje uspostaviti svoju vlast, uključujući i prostor miljevačke župe gdje je dotad nisu imali, ne birajući pritom sredstva.

Tako su se i Miljevci našli **"oslobođeni"**. Bio je to **početak krvave komunističke strahovlade koju je više od 100 Miljevčana Hrvata platilo životom** uglavnom bez suda i krivnje, a **na području Drniške krajine njih više od tisuću. Komunisti od početka studenoga 1944. nastoje uspostaviti osnovne**

¹⁷⁸ HDA, KP-312/3656.

¹⁷⁹ HDA, KP-312/3647.

¹⁸⁰ HDA, 1491/OZNA Hrvatske; 11.70. Izvješće OZNE pri Komandi kninskog područja br. 97 od 20. X. 1944. OZNI za oblast VIII. korpusa. O govornicima na tom ustaškom zboru u Širitovcima novomobiliziranim i prisegnutim ustašama Miljevčanima govorili su: "ustaški svećenik (fratar) fra Božo Vukdelija koji je među ostalim kazao: 'Ustaše ne bojte se nikoga, naša pobjeda je sigurna'. Iza njega je govorio ustaški oficir isto samo nadodao da će rat potrajati još najmanje 5 god. Govorio još jedan fratar sa Visovca – najviše se osvrnuo i napao fra Ivana Tomasovića koji se nalazi u redovima NOV i proglasio ga ludim, tj. da nije više katolički svećenik. Zatim govorio njem. poručnik isto ponovio boriće se protiv partizana i da će im pomoći." Dalje se konstatira da je na zboru bilo "malo civ. naroda", te obavještava da šalju "karakteristike za sela Bogetić, Kaočine, Karalić i Biskupija, te popis lica iseljenih u Slavoniju za opć. Miljevci".

instrumente svoje vlasti u Drnišu i na području **općine Miljevci (koju su osnovali 9. XI. 1944.) i drniškog kotara** u cjelini **te učvrstili svoju vlast**, obračunavajući se pritom sa zaostalim skupinama ustaša i četnika, ali i svim drugim stvarnim ili potencijalnim političkim protivnicima, koje jednostvano prozivaju "banditima", "suradnicima okupatora" ili "narodnim izdajicama" i uglavnom bez ikakve posebno dokazane krivnje i bez redovitog normalnog suđenja likvidiraju. **OZNA pri komandi područja Knin** se odmah dala na posao. U njezinu izvješću od 9. XI. 1944. navodi se i sljedeće: "Naš centar nalazi se u Drnišu. Hapšenja su izvršena u samom Drnišu, djelomično u okolici. Uspostavili smo logor. Tokom današnjega dana logor će biti prilično očišćen, tj. jedan dio ćemo poslati u operativne jedinice, jedan dio civila pustiti kući, a ostali dio će /biti/ zadržan", uz napomenu da je "u samom Drnišu i okolici hapsio svatko na svoju ruku".¹⁸¹

O tome nas ilustrativno izvješćuje **Kotarski komitet KPH Drniš**. Tadašnji drniški kotar komunisti su podijelili u četiri općine: Drniš, **Miljevce**, Prominu i Zagoru. U sastavu **općine Miljevci** nalazila su se sela: **Bogetić, Brištane, Drinovci, Kaočine, Karalić, Ključ, Nos Kalik i Širitovci**. Tako se političkom izvješću **KK KPH Drniš** za razdoblje od **8. X. do 23. XI. 1944.** navodi da se "oslobođenjem našeg kotara politička situacija naglo popravila", ističući kako je narod bio "oduševljen našom vojskom i njezinom opremom kao i ponašanjem". No, iz daljeg navoda se vidi da je to bio samo privid i da to nije bilo baš tako. U njemu piše: "Narod cjelog kotara, osim Opštine Promina, jako je uplašen naročito poslije strijeljanja onih bandita. Čak pronose vijesti da mi sve Hrvate streljamo, a ne Srbe i da su sve na vlasti Srbi". Radi pojašnjenja riječ je o strijeljanju u Badnju koje su komunisti izveli 18./19. XI. 1944. noću 23 "osuđenih" Drnišana, uglavnom uglednih Hrvata, među kojima i fra Žarka Careva, drniškog župnika, o čemu je 29. XI. izvijestila "Slobodna Dalmacija" donoseći njihova imena.¹⁸² Dalje KK KPH Drniš navodi da su se pojavili špiljari, a za općinu Miljevci navodi se da je tamošnji narod oduševljen našim pobjedama, te su navodno i "oni koji su bili mali špijunčiči danas čvrsto uz naš pokeret i sve što im se traži daju i veselo se odazivlju na sjela i zborove", ali da smatraju "da Maček nije kriv i da će se vratiti kralj". Konstatiraju da odbori JNOF-a nisu još osnovani u svim miljevačkim selima, da je u Drnišu održan kotarski zbor s oko pet-šest tisuća nazočnih i u Miljevcima (općinski) s oko 1700 nazočnih te da se provodi mobilizacija "na dobrovoljni način" kojoj je s miljevačke općine mobilizirano 230 ljudi u partizansku vojsku, dok je s područja drniškog kotara bilo tada mobilizirano još 1300 ljudi.¹⁸³ Taj broj se tijekom prosinca povećao na oko 2200 mobiliziranih na području drniškog kotara, te je ostalo još oko 300 ljudi za mobilizaciju. Pritom se naglašava kako su se "sela Miljevci koji su bili više naklonjeni ustašama odazvali 100% na poziv u NOV", da

181 HDA, 1491/OZNA Hrvatske; 11.70. Izvješće OZNE pri Komandi kninskog područja od 20. VII. 1944. OZNI VIII. korpusa Hrvatske.

182 A. Čavka, n. dj., str. 78-80 i 85.

183 HDA, KP-312/3692. Političko izvješće Kotarskog komiteta KPH Drniš od 23. XI. 1944. Okružnom komitetu KPH Knin za razdoblje od 8. X. do 23. XI. 1944. Izvješće je potpisao Mirko Lončar, Srbin. Vidi: "Slobodna Dalmacija", Split, 25. XI. 1944. gdje se ističe veliki odziv u NOV na području Drniša i A. Čavka, n. dj., str. 82.

katolički svećenici na kotaru ne dolaze do izražaja te da se jedino "može zapaziti da je fra Ivan Tomasović prepređen i da je ostao stari jugo-nacionalist".¹⁸⁴ Ovi mobilizirani, često bez ikakve vojničke obuke, bili su upućeni u prve borbene redove te su mnogi poginuli tijekom kninske, bihačke i drugih završnih operacija Jugoslavenske armije od XI. mjeseca 1944. do V. mjeseca 1945. godine. No, već prema izvješću **KK KPH Drniš od 21. XII. 1944.** politička situacija se bitno promijenila, tako da je nestalo svakog oduševljenja te se "osjeća kod naroda jaka razočaranost". Odmah se daju i neki od razloga: "Mobilisanjem velikog broja sa našeg kotara i uzimanjem hrane od naroda, narod je počeo da negoduje a nepravilan rad pojedinih odbornika još pogoršava stanje", zatim "negodovanje radi nekih tipova koji još šetaju (dalje se navode četnički zapovjednici i neki od vođa /Kričkić, Pokrajac, Rebreshek, Pavle Cenić i pop Sunajko/ - Z.D.), naročito se to primjećuje kod hrvatskih masa koje govore da mi Srbe nećemo da zatvaramo ni da streljamo", te da "Hrvate nema tko da zaštiti". Konstatiraju da politička situacija na području općine Miljevci "u zadnje vrijeme se pogoršala" iako su u svim selima izabrani odbori JNOF-a i Općinski odbor JNOF-a Miljevca. Za razliku od prije danas narod ako se nešto od njega traži "plače i kuka", ali iskazuje i pojedinačnu spremnost za otpor tako da je "neki čovjek čekao druga Lovrića cijelu noć u zasjedi". Dalje se navodi: "Narod još ne vjeruje u krivnju Mačeka i puno negoduje radi Pavla Cenića i popa Sunajka čak govori da fratar Berković nije nikoga ubio ni opljačka, a da je Sunajko dolazio u akciju u hrvatska sela i govore da njih Hrvate nema niko da zaštiti". Konstatira se da je na kotaru skoro sve mobilizirano dok preostale poneke "kupimo s pozivima i sa patrolama i brzo će biti sve mobilizirano". Radi jače političke aktivnosti u Miljevcima je bilo održano šest sijela s ukupno oko 400 nazočnih. Posebno se nastoji okupiti, pridobiti i aktivirati omladinu Miljevacu.¹⁸⁵ Tako je u 1945. bilo mobilizirano u postrojbe JA još 64 ljudi. Uhićenja pa i strijeljanja od strane komunista se nastavljaju pa je 27. XII. 1944. u Drnišu strijeljano jedanaest ljudi, među kojima i fra Jozo Jerković. Prema podacima Okružnog komiteta KPH Knin od 24. I. 1945. s vojvodom M. Đujićem otišlo je s područja toga okruga oko 1500 ljudi, a s ustašama oko 1000, a na okrugu je kroz mobilne popise Komande područja Knin prošlo 3338 ljudi. Tu se konstatira kako "Hrvati ne osjećaju mržnju prema ustašama kao ni Srbi prema četnicima", te da kod mnogih Srba, "zahvaljujući zaostacima šovinističke velikosrpske propagande", još "vlada nepovjerenje i mržnja prema federalnoj Hrvatskoj kao i prema Hrvatima uopšte", napominjući kako se skupine četnika skrivaju oko Dinare, Kozjaka, Promine, Svilaje ili u pojedinim selima "koje mi nazivamo špiljarima".¹⁸⁶ Početkom 1945. komunisti počinju osnivati stalnu lokalnu vlast. Tako je održana kotarska konferencija KPH Drniš na kojoj je izabran novi Ko-

184 HDA, 1491/OZNA Hrvatske; 11.70. Izvješće OZNE pri Komandi kninskog područja od 31. XII. 1944. OZNI VIII. korpusa Hrvatske.

185 HDA, KP-312/3723. Političko izvješće Kotarskog komiteta KPH Drniš od 21. XII. 1944. Okružnom komitetu KPH Knin za razdoblje od 23. XI. do 21. XII. 1944. godine

186 HDA, KP-298/1003. Mjesečno izvješće Okružnog komiteta KPH Knin od 24. I. 1945. upućeno Oblasnom komitetu KPH za Dalmaciju.

tarski komitet KPH Drniš.¹⁸⁷ Tako su 18. II. 1945. provedeni **izbori** za mjesne NOO-e na području kninskog okruga pa tako i drniškog kotara te za **Općinski NOO Miljevci** (na čijem je čelu do tada bio predsjednik Ante Deronja, kojemu su zamjerali određene nepravilnosti u radu), a na kojima su pravo glasa imale i žene. Na području općine Miljevci tada su bili **Mjesni NOO Drinovci** (koji je obuhvaćao Drinovce, Ključ i Nos Kalik) i **Mjesni NOO Širitovci** (koji je obuhvaćao Bogetić, Brištane, Kaočine, Karalić, Širitovce i otok Visovac / fr. samostan/). Navodno je tada na izborima glasovalo 93,83 posto glasača. Istodobno je bio i izbor za **Kotarski odbor JNOF-a Drniš** u činji su Izvršni odbor kao odbornici Miljevaca izabrani *Mile Lovrić* i *Joso Ivić*, dok su u Plenum iz miljevačkih sela bili izabrani: *Stipe Vlajić* i *Lovre Kulišić* – Kaočine, *Šimun Kozić p. Ivana* i *Stipe Malenica Paškin* – Drinovci, *Niko Galić* – Bogetić, *Petar Skočić* – Nos Kalik i *Petar Skelin* – Karalić.¹⁸⁸ Tada je ponovno započeo s radom **rudnik u Širitovcima**, koji je bio u vrlo lošem stanju sa 102 zaposlena radnika. Nadglednik rudnika bio je Božo Odak, a komesar Marko Gverić. Radnici su, iako u vrlo teškim uvjetima, postizali dobre rezultate u radu. Tako su npr. u veljači 1945. proizveli 427,88 tona, a u ožujku 837 tona ugljena.¹⁸⁹ Istodobno su uslijedila gotovo svakodnevna uhićenja na terenu pojedinih ljudi ili skupina. Do sredine svibnja 1945. i svršetka rata u Miljevcima je bio održan jedan veći zbor i nekoliko sastanaka. Na području drniškog kotara 8. V. 1945. bilo je 140 članova KPH (82 Hrvata i 58 Srba, 75 seljaka, 48 radnika, 9 intelektualaca, 6 namještenika i 2 obrtnika) koji su u osnovi imali sve instrumente vlasti u svojim rukama.¹⁹⁰ Taj broj članova je do **15. svibnja 1945.** porastao na 175 članova KPH na području drniškog kotara (93 Hrvata i 82 Srba, od kojih je bilo 104 radnika i 71 seljak). Tada su na području **Miljevaca** postojale **dvije organizacije KPH** sa ukupno **22 člana KPH**. Jedna koja je obuhvaćala općinu Miljevece imala je 15 članova, od kojih su 13 bili seljaci i 3 radnici, te 13 Hrvati i 2 Srbi. i druga u Rudniku-Širitovci od 7 članova KPH, radnika Hrvata.¹⁹¹

Tijekom rata, prema komunističkim podacima, s područja drniškoga kotara sudjelovalo je u NOB-u 2119 boraca (1941. – 52; 1942. – 142; 1943. – 379; 1944.

187 HDA, KP-298/1019. Mjesečno izvješće Okružnog komiteta KPH Knin od 23. II. 1945. upućeno Oblasnom komitetu KPH za Dalmaciju. U KK KPH Drniš bili su izabrani: Mirko Jelić, politički sekretar, Dane Cvjetković, organizacijski sekretar te članovi: Markiša Pokrovac, Ilija Medić, Mile Lovrić, Dane Crnčević i Mileva Kutlača koja je i sekretar KK SKOJ-a Drniš.

188 HDA, KP-298/1019. i KP-298/1036. Mjesečno izvješće Okružnog komiteta KPH Knin od 28. III. 1945. upućeno Oblasnom komitetu KPH za Dalmaciju. Tu je naveden i podatak o završetku izbora 1. III. i postotku od 93,71% glasača, ali se ističe kako to "nije mjerilo raspoloženja naroda već planskog rada i straha ako se ne izađu". Zatim se govori o aktivnosti špijlara koji su osnovali jedan Leteći vod za uznemiravanje te se ističe kako je već "završena izgradnja logora i odmah ćemo otpočeti sa odstranjivanjem sumnjivih, a suđenjem onih za koje je dokazano da su ih pomagali" te o "neprijateljskoj djelatnosti fratara" koji su u Drnišu pokušali osnovati neki pjevački hor" što su vlasti zabranile. O izborima vidi i: A. Čavka, n. dj., str. 168-169 i 174-176.

189 HDA, 1491/OZNA Hrvatske; 11.70. Izvješće OZNE pri Komandi kninskog područja od 28. II., 18. i 29. III. 1945. OZNI VIII. korpusa Hrvatske.

190 HDA, KP-298/1066. Izvješće novosnovanog Okružnog komiteta KPH Šibenik (od prijašnjih OK KPH Šibenik i Knin) od 8. V. 1945. Oblasnom komitetu KPH za Dalmaciju.

191 HDA, Fond: MG - Šibenik 41/X, 12. Pregled stanja i razvoja organizacija Saveza komunista na području administrativnog kotara Šibenik za razdoblje od 1937. do 1957. godine.

– 1482 i 1945. – 64), od kojih je njih 749 poginulo, a istodobno je 277 osoba stradalo kao žrtve fašističkog terora.¹⁹² Dio njih je bio s područja miljevačke župe, većinom mobiliziran 1944. i stradao u završnim operacijama krajem 1944. i do svibnja 1945., a dio u poraću od 1945. do 1948., dok su žrtve rata uglavnom stradale od Nijemaca, Talijana, ustaša i četnika. No, tu nisu navedene žrtve partizana i partizanskih komunističkih vlasti tijekom rata i u poraću koje brojem višestruko premašuju navedene ŽFT, a to pokazuju i najnoviji objavljeni podaci te podaci sa ovoga skupa, kojih je ukupno zajedno bilo 212.¹⁹³ Tako su npr. oznaši u kasnu **jesen 1944.** samo u jednom danu **uhitili u Miljevcima 74 ljudi (muškaraca i žena) strapali ih u kamion, odveli u Ervenik i na tamošnjem groblju kod katoličke crkve pobili bez ikakvog suda.**¹⁹⁴ Dio onih koji su zarobljeni tijekom završnih operacija s ovoga drniškog područja dospio je u zarobljenički logor Komande - područje Knin, koji je bio svojevrsno mučilište i gdje im se gubi svaki trag.¹⁹⁵ Pojedince su likvidirali i u poraću, a posljednju trojicu Miljevčana 1947./48. Sve to će odrediti odnos većine Miljevčana prema novim komunističkim vlastima i ostaviti trajne posljedice.

f) Župa Miljevci u razdoblju komunističke FNR Jugoslavije (1945. - 1950.)

Nakon završetka rata u svibnju 1945. komunisti su nastavili s progonima, kaznama i strijeljanjima mnogih stanovnika s područja miljevačke župe i ostale Drniške krajine te učvršćivanjem svoje vlasti. Na udaru su se našli svi oni zarobljenici koji su se pred komunistima i partizanima povlačili na zapad i sjever,

192 M. Lončar – I. Bračić, n. dj., str. 681. Oni donose samo brojčani iskaz. HDA, ZKRZ Zh, Drniš, Popis žrtava (abecednim redom s područja tadašnjeg kotara), kut. 640. Prema tome prvome nepotpunom poimeničnom popisu iz 1945./46. evidentirano je bilo na području drniškog kotara 195. ŽFT koje su stradale i to: njih 85 od četnika, 59 od ustaša, 36 od Talijana i 15 od Nijemaca, a prema nacionalnoj pripadnosti 124 su bili Hrvati, 70 Srbi i 1 Židov. Na području grada Šibenika u partizanskim postrojbama bilo je 3500 boraca od kojih ih je poginulo tijekom rata njih 750 (G. Lambaša, n. dj., str. 552.).

193 Dr. fra Petar Bezina, **Župljani župa povjerenih Franjevačkoj provinciji Presvetog Otkupitelja žrtve rata 1941.-1945. i 1990.-1995.**, Split, 2003., str. 906-913. Tu je dan nepotpuni poimenični popis žrtava miljevačke župe po mjestima, s osnovnim podacima o žrtvama je sljedeći: Bogatići – 5, Brištani 18, Drinovci 64, Kaočine 22, Karalići 13, Ključ 30 i Širitovci 36 žrtava ili ukupno 188 žrtava. Od toga 84 ih je stradalo kao ustaše, 36 kao partizani, 22 kao domobrani i ostalih 48 uglavnom kao civili. Ilustrativne su godine stradanja. Tako su 1943. stradala 4 partizana; 1944. -12 i 1945. - 19 stradali partizana. Uglavnom su stradali u borbi protiv Talijana i Nijemaca, četnika i oružanih snaga NDH, i to nakon što su unovačeni 1944., kao i nekolicina civila. Što se tiče stradanja ustaša jedan je poginuo 1942., 2 na prijelazu 1942./1943., 13 tijekom 1943., 24 tijekom 1944., 1 između 1944./1945., 53 tijekom 1945. i trojica 1947./48. Od domobrana isti su stradali 1943. – 3, 1944. - 9; 1945. - 6 i tijekom rata (uglavnom 1944.45.) – 4. Od civila 1942.43. stradao je jedan civil, 1943. - 4, 1944. njih 29 i 1945. dvojica. Uglavnom su gotovo svi stradali od partizana i njihovih vlasti. Najnoviji podaci pokazuju da je taj broj veći i trenutno iznosi 212 žrtava za koje postoje osobni podaci. Vidi rad fra Žarka Maretića: *Žrtve II. svjetskog rata na Miljevcima u ovome zborniku.*

194 Fra Celestin Belamarić, n. dj., str. 8. Fra Celestin tako navodi: "Čim su partizani preuzeli vlast, po selima bi noću kružila **crna marica** i skupljala ljude, a zatim ih odvodila u Drniš i Šibenik ili u druga mjesta. Potom bi im se izgubio svaki trag".

195 HDA, 1491/OZNA Hrvatske; 11.70. Izvješće OZNE pri Komandi kninskog područja od 31. XII. 1944. OZNI VIII. korpusa Hrvatske. O logoru u izvješću se kaže sljedeće: "Zarobljenički logor pod Komandom ovog područja ispod svake je kritike u kojem nema nikakvog reda više izgleda na mučilište nego na logor. Zarobljenici nemaju pokrivača za spavanje nemaju vatre, sobe su strašno nečiste i zagušljive, zarobljenici se ne peru niti umivaju, bolesni se ne odvajaju od zdravih, itd. Logor kakav sada izgleda uopće nije za ljude. Na sve ovo mi smo uočavali Komandu područja i prema istom nije ništa poduzela da bi se ovo popravilo. Mišljenja smo da bi više trebalo o ovome povesti računa kako bi se mogla pravilnije iskoristiti radna snaga zarobljenika za obnovu naše zemlje, a u slučaju nadolaska neke Savezničke komisije ostavilo bi loš utisak i dojam o nama kao barbarima".

te na tome putu bili zarobljeni ili su se kod Bleiburga i unutrašnjosti Austrije predali Britanicima i od njih na prijevaru izručeni partizanima, odakle kreću na svoje križne puteve do logora, a mnogi i do stratišta širom tadašnje komunističke Jugoslavije. Oni koji su došli do svoga kraja kući tu su odmah došli pod udar komunističke drniške i šibenske OZNE odnosno Udbe. Na udaru su se našle i one skupine ljudi koji nisu vjerovali komunističkim "amnestijama" te su se skrivali po raznim špiljama, jamama, šumama i osamljenim mjestima, najčešće u blizini svojih sela i kuća, prozvani "špiljarima" i "križarima". Sve njih je čekala smrt ili dugogodišnja robija. Suđenja ako su se i održavala bila su samo farsa, jer su sudovi provodili ono što su komunistička rukovodstva bila odlučivala. "Narodna milicija" je kružila po selima i uhićivala ljude, a neki su bili strijeljani, kao ona skupina u Drnišu sredinom prosinca 1945. godine.¹⁹⁶

Tijekom 1946. situacija se i pogoršala na području miljevačke župe. To je vrijeme opće hajke na Katoličku crkvu i njezine svećenike pa tako i na ovome drniškom području gdje partijsko rukovodstvo, pored strijeljanja drniških župnika **fra Žarka Careva** (18. XI. 1944.) i **fra Joze Jerkovića**, njegova nasljednika (27. XII. 1944.) te **ubijanja i bacanja u Mratovsku jamu nekoliko franjevačkih svećenika i časnih sestara** (u veljači 1945.), poduzima tada niz mjera radi neutraliziranja njihova rada uhićenjima pa i likvidacijama nekih od njih, uključujući tu i svećenike rođene u Miljevcima. Izuzetak je tadašnji miljevački župnik fra Ivan Tomasović, njihov suradnik od početka 1943., a potom 1944. u partizanima, za kojega su navodno križari na sastanku u Miljevcima odlučili da ga likvidiraju. Tako je 1946. od komunista bio ubijen **fra Paško Bačić ml.** župnik u Mirloviću (8. II.), a **fra Mirko Validžić**, prominski župnik kamenovan u Oklaju (18. II., i na sreću preživio).¹⁹⁷ Ovi zločini imali su za komuniste vrlo negativne političke posljedice među stanovništvom jer se javno pokazalo da iza njih stoji drniško rukovodstvo KPH. Istodobno **samostanu Visovac** oduzeta je zemlja, te je na ime "poreza" bio potpuno orobljen te fratri nisu imali što jesti, ali su tada pritekli u pomoć miljevački seljaci preplivali Krku i donosili im jesti. Potom je bio uhićen i provincijal **dr. fra Petar Grabić** te osuđen 1947. na 14 godina robije koju je izdržavao u Staroj Gradiški, a bilo je **utamničeno još 10 franjevačkih svećenika** iz visovačkog okružja te osuđeno na zatvor i robiju. Da bi to opravdali, uslijedile su promidžbene pripreme i prijetnje te se nastojalo svećenike povezati sa "špiljarima" - križarima i optužiti ih za neke njihove akcije.¹⁹⁸ *Takvim*

196 O tome vidi opširnije u knjizi A. Čavke, n. dj., str. 90-260.

197 Opširnije o tome vidi: Dr. fra Petar Bezina, *Franjevci provincije Presvetoga Otkupitelja žrtve rata 1942.-1948.*, Split, 1995., str. 169-174. A o pokušaju ubojstva moga ujca fra Mirka Validžića, prominskoga župnika, kamenovanjem, koji je preživio i nadživio sve svoje ubojice vidi: Zdravko Dizdar i suradnici, *Životni miljokazi Mirka Validžića Čelkanovića prominskog književnika i kamenovanog župnika*, Pazin, 1996.

198 Tako npr. zagrebački *Vjesnik*, u biti glasilo KPH, 23. II. 1946. povodom nekih akcija "špiljarske" skupine Ivana Hrišćića iz Drniša, koji su navodno iz Rupa uz pomoć franjevacu na Visovcu organizirali sastanak na Miljevcima (ne navodeći gdje i kod koga je sastanak održan, jer prema podacima OZNE na Miljevcima nije bilo špiljara) na kojem su navodno donijeli odluku da se likvidira tajnik Kotarskog NOO-a Drniš, šef OZNE za Dalmaciju i fra Ivan Tomasović, donosi huškački članak "Fratri samostana u Visovcu i župnik u Kninu – aktivni pomagači ustaških zločinaca i duhovni vođe 'križara'", tražeći njihovu tobožnju odgovornost pred "narodnim sudovima" (str. 4.). Kako

terorom i zločinima htjelo se Miljevčane upokoriti da prihvate novu vlast, ali im oni to zbog navedenih zločina na brojnim nevinim ljudima nikada nisu mogli zaboraviti. Komunisti su bili računali da će uklanjanjem župnika te uhićenjima i osudama visovačkih fratara, glavnih duhovnih i nacionalnih autoriteta na tome području, moći daleko lakše provoditi svoje daljnje planirane akcije, kao što su primjerice bile ustroj zemljoradničkih zadruga, tjeranje na "dobrovoljne radove" omladinaca, posebice na izgradnju Omladinske pruge Brčko-Banovići, zatim uzimanje gotovo svega pod izlikom "viškova proizvodnje", a što je ljude dovodilo u očaj, neimaštinu i glad, te iseljavanje s ovoga područja u gradove i druge krajeve. Sada je komunistima bio otvoren put za njihove daljnje akcije protiv tamošnjeg stanovništva.

Tijekom 1947. samo se na ovome području nastavljaju započeti procesi. Čak i pojedini aktivisti tadašnje vlasti, kao primjerice Nikola Adžija, evidentiraju u svojim zabilježkama grubu komunističku diktaturu.¹⁹⁹ Tako Adžija konstatira "da među narodom svakim danom raste neraspoloženje, sve veća potištenost nad brigom za sutrašnjicu", ali i nezadovoljstvo pošto se "od njega traži nemogućnost, a najviše na način na koji se opravdavaju takva traženja". Seoski odbori "koji su većinom postavljeni i bez volje naroda" čine velike "nepravilnosti u određivanju viškova žita", a oni koji ne mogu izvršiti takve zahtjeve "bivaju osjetljivo kažnjeni". Seljak ni vinom ne može raspolagati već ga "mora da predaje zadrugama", pa se zato sve više prestaje baviti vinogradarstvom. Isto tako "se porez od naroda utjeruje bez ikakva obzira", ne pitajući mogu li ljudi platiti već samo "moraš platiti". Ljudi se kažnjavaju za pjevanje hrvatskih pjesama iako iste nisu zabranjene te se N. Adžija pita: "Jel mi živimo u državi Hrvatskoj?". Tada su održani izbori za mjesne i općinske, a nešto kasnije i za kotarske delegate na području drniškog kotara koji nisu zadovoljili jer uza "svu preporuku, uza svu agitaciju, uza sva pozivanja, obećanja i markiranja ima sela koja nisu glasovala ni 40 %". Tako je bilo i na Miljevcima. No, opet su izabrani samo predloženi kandidati Kotarskog komiteta KPH Drniš. Kako N. Adžija dalje bilježi, sami seljaci su najbolje ocijenili izbore: "Mi smo glasovali, ali nismo birali, jer za onakve za koje smo morali glasovati, mi ne bi nikad birali, jer to nisu ni najaktivniji, ni najpošteniji, ni najsposobniji, nego protivno, od gorih najgori". Naime, hrvatski seljak "osjeća da nije slobodan", te se nekako "osjeća zapostavljen pred Srbinom, da Srbi vode glavnu riječ, da su prvi na svim položajima". Kod proslava 1. svibnja 1947. N. Adžija zamjećuje "da su se na svim državnim ustanovama vijale samo zastave jugoslav. odnosno zajednice, dok nije bilo zapaziti nigdje državnu zastavu federalne N.R.H.". Kada se jedan seljak na kotaru potužio tajniku "da je to diktatura i da oni drže narod u strahu pod terorom" dobio je odgovor "pa da, držimo jer hoćemo da držimo u uzdama, i još

je to izgledalo opisao je jedan od tada osuđenih fratara s drniškog područja fra Julijan Ramljak, u knjizi **Nečastiva urota – zapisi o hapšenju i tamnovanju**, Visovac, 1994. koji je u Staroj Gradiški proveo na robiji od 1947. do 1962. godine.

199 A. Čavka, n. dj., str. 167-256. Čavka tu prenosi dio kronike Nine Adžije od 1. II. 1945. do 5. II. 1950. iz koje se kronološki prate akcije komunističkih vlasti na području drniškoga kotara u tome razdoblju, koje vrlo ilustrativno pokazuju tadašnji totalitarni sustav te vlasti.

vše ćemo stiskati", jer trebaju "da još višeg straha od nas imadu".²⁰⁰ Tako je doista i bilo. U lipnju je izvršen izbor novog rukovodstva drniškog kotara te su dvojica Miljevčana dobila glavne funkcije. Naime, za novog predsjednika drniškog kotara izabran je *Mate Ivić – Nogavica*, nepismen seljak, a za tajnika kotara *Mile Lovrić*, po zanimanju pekar. U listopadu M. Lovrić je postao predsjednik kotara, a M. Ivić pročelnik financija.²⁰¹ Tada u listopadu uslijedila su razna uhićenja seljaka Miljevacu u svezi "križara". U prosincu te 1947. u Drnišu je održano suđenje fra Julijanu Ramljaku, jedinom preostalom fratru u Drnišu, i sedmorici ljudi zbog veza s "križarima" koje je prema Adžiji "bilo pristrano, sa već donesenom presudom, da materijalnog dokaza krivice nije bilo". No, ipak je fra Julijan osuđen na osam godina prisilnog rada, a ostali s nešto nižim kaznama. Po izrečenoj presudi "neki – osobito ženske – izrazili su svoje negodovanje radi tako teške kazne radi čega je bilo uhapšeno nekih 50 osoba" – navodi dalje Adžija.²⁰²

Iako se 1948. vanjskopolitička situacija bitno promijenila, zbog rezolucije Informbiroa, kojom se odnos SSSR-a i ostalih socijalističkih zemalja istočnog bloka prema Jugoslaviji potpuno promijenio tako da je prijetio i napad na nju, ipak unutarnja situacija nije se bila bitnije promijenila. Tijekom te godine najzaposlenija je bila Udba koja svako malo kruži po drniškim selima i pod raznim izgovorima uhićuje tamošnje seljake. Tako je prema N. Adžiji bilo u veljači 1948. kada "Crna Marica" drniške Udbe "svake večeri kad smrkne ode po selima i kako kažu, po noći dovodi razna lica pod sumnju u vezi sa "špiljarima". Isto je bilo i u travnju te u lipnju 1948. Uhićenici su bili smješteni u užasne ćelije, te su bili strašno mučeni na razne načine tako da je bilo i onih koji "za osloboditi se od mučenja kažu i ono što jest i nije ili potvrde ono što želi istraga" – navodi Adžija. U proljeće bio je prisilan otkup mesa te su seljacima oduzimate najbolje i najmlađe ovce i krave, čime seljak ostaje bez najboljeg rasploda, te i stočarstvo polako propada.²⁰³ Prema **popisu stanovništva 15. III. 1948.** na području **Miljevaca bilo je 559 domaćinstava i 3233 stanovnika** i to na području **Mjesnog NOO-a Drinovci** bila su **202 domaćinstava i 1139 stanovnika** (i to: Drinovci – 98 domaćinstava i 553 stanovnika, Ključ 62 domać. i 336 stan. i Nos Kalik 42 domać. i 250 stanovnika) i **Mjesnog NOO-a Širitovci** bilo je **357 domaćinstava i 2094 stanovnika** (i to: Bogetić – 41 domaćinstvo i 259 stanovnika, Brištane 106 domaćinstava i 616 stanovnika, Kaočine 78 domaćinstava i 518 stanovnika, Karalić 39 domaćinstava i 186 stanovnika, Širitovci 92 domaćinstva i 495 stanovnika i Visovac, otočić-samostan 1 domaćinstvo i 20 stanovnika).²⁰⁴ Po-

200 Isto, str. 184-189.

201 Isto, str. 195-196.

202 Isto, str. 198. Opširnije o fra Julijanovom uhićenju, tijeku istrage, suđenju te robianju vidi navedenu knjigu fra Julijana Ramljaka: **Nečastiva urota**, Visovac, 1994. Fra Julijanu "ni krivu ni dužnu" kazna je kasnije povećana na 18 godina, od kojih je odrobijao 15 godina.

203 A. Čavka, n. dj., str. 199.-220.

204 **Administrativno-teritorijalna podjela i imenik naseljenih mjesta NR Hrvatske stanje 1. V. 1951.**, Statistički ured NR Hrvatske, Zagreb, 1951., 23-24. (Kotar Drniš – popis od 15. III. 1948.). Taj broj je do 1954. nešto porastao pa su Miljevci imali 586 domaćinstava i 3355 stanovnika

daci pokazuju da su se komunisti na Miljevcima mogli osloniti tek na manju skupinu svojih članova i njihovih suradnika i simpatizera. Tako su **21. VII. 1948.** na Miljevcima bile samo **dvije organizacije KPH** s ukupno 36 članova. I to jedna **u Širitovcima** zajednička za šest sela od 27 članova (1 radnik 18 seljaka i 8 ostalih, od kojih 26 Hrvata i 1 Srbin) i druga **u Drinovcima** (s Nos Kalikom) od 9 članova KPH (2 radnika i 7 seljaka, 5 Hrvata i 4 Srbina).²⁰⁵

Tijekom 1949. bili su izbori za AFŽ, ali opet onako ako je KK KPH Drniš htio da se za predsjednicu izabere žena M. Lovrića, predsjednika kotara, ili kako je jedna od žena izjavila tako da *"s nama prave prdačinu, - prvo su izabrali bez našeg pitanja, a sad traže da mi glasujemo za koga oni hoće"*, tako da ni ovo nisu nikakvi slobodni izbori ili *"izbori po volji birača, nego oni biraju a mi glasujemo - jer moramo"*. Tijekom godine nekoliko je skupina radnika na silu uz pomoć milicije *"dobrovoljno"* upućeno na razne radove u Rašu, Gorski kotar i autoput Zagreb-Beograd. Na rad su upućivani i mladi i stari i ženske i muški, uz ogorčenje i otpor stanovništva, tako da je milicija u noći na Miljevcima dizala iz kreveta ljude na dobrovoljni rad jer su se po danu skrivali. To je posebno utjecalo na zapuštenost poljoprivrede i jako opadanje stočarstva, dok cijene namirnica strašno skaču tako da se nije moglo živjeti. Uz to su nastojali ljude (posebice najimućnije) silom uz pomoć milicije i na razne druge načine primorati (npr. razrezima prevelikih iznosa poreza koji se moraju u roku od 24 sata platiti ili im se oduzima imovina, a ako uđe u zadrugu, sve im je oprošteno i nema poreza) da dobrovoljno pristupe osnivanju radnih zadruga. Tako su mnogi najradišnji seljaci preko noći upropašteni, a time i gospodarstvo u cjelini. Takvih je slučajeva bilo i na području miljevačke župe, iako tamo zadruga nije osnovana.²⁰⁶

Isti tijekovi će se nastaviti i 1950. godine. Represalije nad seljacima su se nastavile kako raspisivanjem poreza na licu mjesta i pljenidbom, tjeranjem u poljoprivredne zadruge tako i nasilnim hvatanjima starih i mladih i njihovim upućivanjima na *"dobrovoljni rad"*, čemu su se ljudi odupirali pa je bilo i nereda te uhićenja posebice na Miljevcima. Adžija bilježi kao se u ožujku *"kupi staro i mlado"* na *"dobrovoljni rad"* te da je u *"Miljevcima bilo nereda"*, kada su *"milicija i aktivni predsjednik kotara Veža i drugi"* došli da narod *"kupe na rad"* tada kada su *"najveći poljski radovi"*. Jedan Miljevčanin je pružio otpor podigavši sjekiru na predsjednika kotara, a istučen je i predsjednik odbora Širitovci, jedna djevojka je skočila iz kamiona te slomila ruku. Nakon toga uslijedila su milicijska uhićenja Miljevčana staraca i starica koje su zatvorili u Drnišu bez odijela i hrane dva dana, nakon čega im je Paško Skelin poslao hranu, što je izazvalo vrenje na Miljevcima, ali i na drniškom kotaru. Bez obzira na to milicija i aktivisti su nastavili s *"lovom na ljude"* za *"dobrovoljni rad"* u Miljevcima tako kada ne bi našli mlade

205 HDA, MG, Šibenik 41, IX, 12. Prema tu predočenim podacima iz dokumenata tek 1957. uspostavljene su bile organizacije KPH u šest miljevačkih sela i to u Bogetiću, Brištanima, Drinovcima, Kaočinama, Kaliku i Širitovcima te u Rudniku Širitovci, s ukupno 61 članom KPH (25 radnika, 24 seljaka i 12 službenika; 51 Hrvat i 10 Srba).

206 Isto, str. 220.-239.

uhćivali su njihove roditelje i odvodili u Drniš u zatvor dok se mladi sami ne jave, a kad ni to nije uspijevalo "onda se ponovno išlo u lov danju i noću, te koga uhvate u polju ili na putu ili u kući, oni s njim u kamion, te ih pritvore na jedno mjesto odkud ne mogu pobjeći", odakle ih bez "robe bez opskrbe šalju dalje". Bila je to i osveta ili "pik na Miljevčane – jer se na izborima nisu iskazali".²⁰⁷ Naime, tada u ožujku 1950. održani su izbori za saveznu vladu, a na listi su bili samo kandidati Komunističke partije, koji su, nakon Udbine intervencije saslušanjima pojedinih ljudi, te "terenaca" po selima, kojima se tjeralo ljude da glasuju, službeno pobijedili sa 98 % glasova od odazvanih glasača. U studenome održani su i izbori za Sabor Hrvatske, s jednim kandidatom i jednom kutijom, pa su bili kao i dotadašnji samo "forma". Ovaj kraj uz sve nedaće pogodila je nezapamćena suša, što je još više pogodilo tamošnje stanovništvo i njihovo blago. Vlasti su potaknute da pristupe izgradnji Zagorskog vodovoda tako da su svi građani sposobni za rad bili obvezni dati po pet dobrovoljnih nadnica za njegovu izgradnju, koja je ubrzo i počela.²⁰⁸

Zaključak

Župa Miljevci u razdoblju od 1900. do 1950. dijelila je veoma burnu i vrlo tragičnu sudbinu svoga drniškog kraja i njegova okruženja. To razdoblje, kada su se i na području te župe, zbog njezina smještaja, ali i promjena općih društvenih i političkih prilika te po ljudskim i materijalnim stradanjima njezina stanovništva, predstavlja jedno od najtežih u njezinoj dugoj povijesti. .

Župa Miljevci smještena je zapadno od Drniša na i oko prometnice Drniš-Roški slap između donjeg toka rijeke Čikole do njezina utoka u rijeku Krku i Krke uzvodno do Bogatića. Obuhvaćala je sedam naselja i to: **Drinovce**, kao sjedište župe, te naselja **Bogetić, Brištane, Kaočine, Karalić, Ključ i Širitovce**, a u administrativnom pogledu ulazila je u sastav drniške gradske općine. Broj stanovnika katolika Hrvata postupno je rastao, izuzev Prvoga svjetskog rata, te je iznosio **1900.** - 2307; **1910.** - 2434; **1921.** - oko 2300; **1931.** - 2.686; 1948. - 2983 i 1953. - 3100 stanovnika, dok se u miljevačkom naselju **Nos Kaliku**, koje je nekada ulazilo u sastav Drinovaca, živjelo između 174 (1900.) do 255 (1953.) pravoslavnih Srba. Najbliže upravno, gospodarsko, kulturno, prosvjetno i zdravstveno središte Drniš bio je tipičan dalmatinski gradić čiji se broj stanovnika (s najužom okolicom) kretao tek od nešto više od 1700 (1900.) do nešto više od 2746 stanovnika (1953.).

Živjelo se na tradicionalni patrijarhalni način, uglavnom od **poljoprivrede i stočarstva**, uz rad manjeg broja radnika na ovom području (**u rudniku Širitovci i dr., na Roškom slapu, Drnišu**), ali i u široj okolini (Lozovac /od 1936./,

²⁰⁷ Isto, str. 245-247.

²⁰⁸ Isto, str. 239.-256.

Šibenik) zatim nekolicine pojedinaca koji su radili u državnoj upravi, trgovini i ostalim društvenim granama. Život je bio vrlo težak i malo je bilo godina kad nije harala koja **prirodna nepogoda i glad**, i sve ono što s njima dolazi. Tako vrlo rano imamo **napuštanje rodnih ognjišta** u potrazi za poslom i boljim životom i izvan domovine do Amerike. Vrlo malo je svijeta bilo pismeno, a **škola u Drinovcima** više nije nego što je radila te su najbliže bile one u Trbounju i Drnišu.

Za Miljevčane je njihov **Franjevački samostan na Visovcu**, sa svojim fra-trima i novicijatom bio nepresušno vrelo duhovnosti, kršćanjske čovječnosti i hrvatske domoljubnosti. Samostan je živio s Miljevčanima, a oni s njim. Zato ne čudi što smo u razmatranom razdoblju imali **šest franjevacu rodom s Miljevaca**, dok se na čelu župe izmijenilo **osam župnika**, od kojih trojica rodom iz susjedne Promine. Župnici i svećenici rođeni Miljevčani često su bili jedini intelektualci, te su narodu bili ne samo duhovnici već i najbolji savjetnici u svemu. Narod je **prakticirao svoju katoličku vjeru i ponosio se svojim hrvatstvom**. U razdoblju od 1900. do 1918. područje ovih župa nalazilo se **pod vlašću Austrije**. Dominirala je želja i politička volja kod stanovništva da se i ovaj dio, kao i cijela Dalmacija, sjedini sa banskom Hrvatskom. Uz prirodne nepogode i tegobe siromaštva ovaj kraj je znatno osjetio posljedice, kako u gospodarstvu, a još više u ljudstvu tijekom Prvoga svjetskoga rata 1914.-1918. s kojim nestaje i austrijske vlasti.

U želji da se nađe sjedinjen sa svojom hrvatskom maticom, nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije u **listopadu 1918.** i ovaj Miljevački kraj se nakratko našao u sastavu tada osnovane **Države Slovenaca, Hrvata i Srba**, sa sjedištem u **Zagrebu**.

Ali već od **studenog 1918.** okupirala ga je, s **Drnišem i Kninom, Italija** i uspostavila svoju vlast nastojeći ga trajno uključiti u svoj državni sastav. Pritom se služi svim sredstvima, a na štetu tamošnjeg stanovništva. Ipak se Italija, zbog nezadovoljstva i otpora domaćeg stanovništva i međunarodnih pritisa-ka, morala u **travnju 1921.** povući s ovoga područja.

Od 1921. do 1941. ovo područje nalazi se u sastavu **Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca**, odnosno **Kraljevine Jugoslavije** (kako se od 1929. zvala), sa sjedištem u **Beogradu i srpskom dinastijom Karađorđevića** na čelu. Vrlo brzo hrvatsko stanovništvo miljevačke župe osjetilo je na vlastitoj koži sve **ne-đaće jugoslavenskog, u osnovi velikosrpskog, beogradskog režima**, koji je, osim zapostavljenosti, prijetio da im zatre hrvatsko ime, jezik, kulturu i narodnost te katoličku vjeru. Naime, vladajući srpski političari smatrali su **državu samo proširenom ili velikom Srbijom**, pa su se tako i ponašali koristeći se pritom aparatom vlasti, političkim strankama te raznim organizacijama i srpskim stanovništvom na terenu držeći upravu u svojim rukama. U svom **otporu hrvatsko** stanovništvo ove župe okupilo se uglavnom **oko Hrvatske seljačke stranke (HSS)** koja je nastojala parlamentarnim putem izboriti legitimna prava

hrvatskoga naroda u jugoslavenskoj državi te je prerasla u hrvatski nacionalni pokret, što su pokazali izbori (posebice **1935. i 1938.**) i na Miljevcima koji su se oko 98% izjasnili za tu stranku. Ta borba je kulminirala uspostavom u **kolovozu 1939. Banovine Hrvatske**, sa širokom autonomijom u okviru Kraljevine Jugoslavije, kada su **općinsku upravu u Drnišu preuzeli predstavnici HSS-a, među kojima su bili i HSS-ovi predstavnici miljevačkih sela**. Osim za HSS, **nekolicina stanovnika** ove župe opredjeljuje se za **ustaški pokret**, tražeći rješenje hrvatskoga pitanja izvan Kraljevine Jugoslavije u samostalnoj i neovisnoj hrvatskoj državi, vjerojatno **neki i za program Komunističke partije Jugoslavije/Hrvatske (KPJ/KPH)** i jugoslavensku federaciju, iako na Miljevcima u to vrijeme nemamo ni ustaške ni komunističke organizacije. Među **Srbima u Nos Kaliku** većina je bila za postojeću **Kraljevinu Jugoslaviju**, a nekolicina i za **četnički pokret**, a vremenom dio će ih prihvatiti program **KPJ**.

Napad Njemačke i Italije na Kraljevinu Jugoslaviju **6. travnja 1941.** završio je nakon dvanaest dana slomom jugoslavenske države i okupacijom njezina teritorija. Područje miljevačke župe **okupirala je fašistička Italija**. Tijekom rata **10. IV. 1941.** na hrvatskom prostoru bila je uspostavljena **Nezavisna Država Hrvatska (NDH)**. **Rimskim ugovorima 18. svibnja 1941.** između nje i Italije **Drniš s područjem miljevačke župe ušao je u sastav NDH**. **Miljevci** tako postaju **granično područje prema anektiranim hrvatskim područjima Kraljevini Italiji** istočno od Miljevaca preko rijeke Krke u Bukovici i južno od rijeke Čikole prema Skradinu u Šibeniku. Miljevčani su tada s radošću prihvatili osnivanje hrvatske države te se dio njih uključuje u ustaške postrojbe, a gotovo svi ostali sposobni za vojsku odazivaju se i stupaju u domobranstvo NDH spremno braneći novu hrvatsku državu i sebe u njoj. Krajem srpnja i početkom kolovoza 1941. na širem okolnom **području Tromeđe** (sjeverna Dalmacija, južna Lika i jugozapadna Bosna) u **NDH** te **anektiranom području sjeverne i srednje Dalmacije** izbila je **pobuna i ustanak Srba i komunisti (uglavnom Hrvata)**. Kako vlasti NDH nisu bile u stanju **iste ugušiti to je iskoristila Italija te u rujnu 1941. reokupirala cijelo to područje II. zone u NDH uključujući tu Drniš s miljevačkom župom, koje su ustaše morali napustiti** te je uspostavila na njemu svoju okupacijsku vlast. Takvo stanje, uz manje promjene, ostalo je sve **do** kapitulacije Italije u **rujnu 1943.** godine. Od tada područje miljevačke župe ulazi u **sastav NDH** i ostaje u njezinu sastavu **do studenoga 1944.**, ali **stvarnu vlast** na tim područjima tada **imaju Nijemci** koji su uspostavili svoju okupacijsku vlast. Oni su omogućili ustroj i rad ustaškog pokreta, ustaških te domobransko-oružničkih postrojbi, kao i četničkih postrojbi i vlasti, ali pod svojim zapovjedništvom. Tako su **vlasti NDH imale samo savjetodavnu vlast**, te *mogle osnivati svoje ustanove, oružane postrojbe i djelovati samo onoliko koliko su im to dopuštale najprije talijanske, a nakon njih njemačke okupacijske vlasti*. Uz to, **najprije Talijani**, a **potom i Nijemci**, su se pri svojoj okupacijskoj vlasti na ovome području posebno **oslanjali na četničke postrojbe** koje razmješta-

ju uz prometnicu **Drniš-Šibenik** i na **području Promine**, ali jedno vrijeme i miljevačke župe (u **Nos Kaliku**) te na njemu susjednom **skradinskom i bukovičkom području**. Potrebno je istaknuti kako su **talijanski fašisti na Miljevcima** graničnom **anektiranom području** počeli odmah s **talijanizacijom** te raznim oblicima **terora i zločinima** prema domaćem, prije svega hrvatskom stanovništvu. Stanovništvo se odlučno suprotstavilo tim mjerama talijanskih fašista tako da taj **otpor** prerastao u **antifašistički pokret** koji na ovome području od početka **organizira i predvodi Komunistička partija**, koja je na **području Šibenika imala jedno od najjačih uporišta u Dalmaciji**. Tako komunisti, kao organizatori ustanka, u kolovozu 1941. započinju i na ovome području s vojnim akcijama, koristeći se postojećom masovnom pobunom i ustankom Srba u Kninskoj krajini, jugozapadnoj Bosni i južnoj Lici protiv ustaškog režima i NDH, koji se ovdje pod četničkim vodstvom pretvara i u borbu protiv hrvatskoga naroda. Tada imamo i **prve borbe** na području **Miljevaca u kolovozu 1941. između Talijana i oružnika s jedne i šibenskih boraca s druge strane**. Istodobno raste i broj žrtava. **Od sredine 1942., partizanski pokret**, pod vodstvom komunista, dobiva na **šibenskom području** sve šire razmjere, na što posebno utječu široke aktivnosti i **brojni zločini talijanskog** okupacijskog sustava (koristeći se i četničkim postrojbama). On se **povezuje s NOP-om na okolnim područjima** u Bukovici, Svilaji i Dinari (u kojima je znatan broj Srba), a što rezultira **osnivanjem** na tim područjima **partizanskih odreda** te stvaranjem **mreže organizacija NOP-a** (KPH, SKOJ-a, NOO-a, AFŽ-a, USAOH-a). Pojedine partizanske postrojbe prebacuju se **od sredine 1942.** uglavnom iz Bukovice u **Prominu**, gdje izvode manje akcije, nakon kojih se vraćaju preko Krke. Istodobno **rukovodstva KPH iniciraju** jači politički rad svojih aktivista na **drniškom, prominskom i kninskom području**. To rezultira **osnivanjem Okružnog komiteta KPH Knin (18. VIII. 1942.)** koji postaje glavni inicijator **političke aktivnosti**, i uz **pomoć partizanskih postrojbi, osnivanja** na njegovu području **organizacija NOP-a, uključujući i Miljevce**, koji su činili specifično područje te su i rezultati tijekom 1943. i 1944., dok ne dođu pod nadzor partizana, bili minimalni.

Naime, na području miljevačke župe situacija je bila nešto drugačija od njezina okruženja preko Krke i Čikole, jer iako je ona **od rujna 1941. bila reokupirana od Talijana**, ipak je **pripadala NDH** za koju su se kao **svoju hrvatsku državu, miljevački Hrvati gotovo u cijelosti opredijelili**, uz sva ona razočarenja koja su nastala zbog njezina trenutnog položaja. To su potvrdili i miljevački predstavnici HSS-a svojom izjavom u listopadu 1941. Na području miljevačke župe nakon odobrenja najprije Talijana, a potom Nijemaca, ljudi su od lipnja 1941. do listopada 1944. bili pozivani i uključivali se u **domobranstvo**, a dio ih je bio uključen u **ustaški pokret** te njegove strukture vlasti i postrojbe, kao i u druge oružane postrojbe NDH (npr. **oružništvo, ustaška milicija i ustaška vojnica**) poglavito 1943.-1944. godine. Na tome području osim rijetkih poje-

dinaca, većinom simpatizera, nemamo komunističkih organizacija ni partizanskog pokreta, a isti su bili nazočni jedino pri pothvatima partizanskih skupina ili njihovih postrojbi, kada su imali kraći nadzor i nad pojedinim selima miljevačke župe uglavnom 1944. to činili većinom upadima i djelovanjem iz Promine i ostalih dijelova drniške općine, a manje direktno preko Čikole i Krke, gdje je trajnost nadzora i vlasti komunističkog partizanskog pokreta zavisila od jačine vlastitih vojnih snaga i od rasporeda i pothvata Nijemaca na tome području te četnika i oružanih snaga NDH, pod njihovim zapovjedništvom. Tijekom tzv. završnih operacija za oslobođenje zemlje, nakon povlačenja ustaša s Roškog slapa i Visovca, 29. XI. partizani preuzimaju polako vlast na dijelu Miljevaca, a nakon što su 5. **studenoga 1944.** ušli u Drniš, toga dana se i cijelo **područje Miljevaca našlo pod nadzorom partizana i vlašću komunista.** Bio je to **početak krvave komunističke strahovlade koju je više od 100 Miljevačana Hrvata platilo životom** uglavnom bez suda i krivnje, a **na području Drniške krajine njih više od tisuću.** Tako su komunisti **od studenoga 1944. pa do kraja rata** u svibnju 1945. uspostavljali osnovne instrumente svoje vlasti u Drnišu i na području **općine Miljevci (koju su osnovali 9. XI. 1944.)** nastojeći se obračunati na razne načine, pa i masovnom likvidacijom sa svim svojim vojnim i stvarnim ili potencijalnim političkim protivnicima. **Obim stradanja** najbolje **pokazuju** do sada prikupljeni podaci prema kojima je tijekom Drugoga svjetskog rata **stradalo 212 Miljevačana.** Oko 5/6 **stradalih Miljevačana činili su pripadnici oružanih snaga NDH** (ustaše i domobrani, njih više od stotinu) **te civili,** a koje su likvidirali pripadnici OZNE i partizanskih postrojbi, uglavnom nakon preuzimanja vlasti na tome području krajem 1944. i početkom 1945., uglavnom bez ikakve posebno dokazane krivnje i bez redovnog normalnog suđenja. Tako su npr. oznaši u kasnu **jesen 1944.** samo u jednom danu **uhitili u Miljevcima 74 ljudi (muškaraca i žena) strpali u kamion, odveli ih u Ervenik i na tamošnjem groblju kod katoličke crkve pobili.** Pojedince su likvidirali i u poraću, a posljednju trojicu 1947./48. Oni stradali u partizanima, uglavnom su stradali 1944. i 1945. nakon što su bili unovačeni i poslani odmah u prve redova bitke na Knin i u druge partizanske pothvate iako često bez vojničkog iskustva. Odnos komunističkih vlasti vidi se i u njihovu odnosu prema tadašnjim svećenicima rođenim u Miljevcima, za razliku od miljevačkog župnika fra Ivana Tomasovića, njihova suradnika od početka 1943. Tako je **fra Paško Bačić ml.** ubijen 1946. od komunista kao župnik u Mirloviću dok je provincijal **dr. fra Petar Grabić** 1947. uhićen i osuđen na 14 godina koju izdržava u Staroj Gradiški. I okolni župnici su također stradali. Tako su strijeljani **fra Žarko Carev,** drniški župnik (18. XI. 1944.) i **fra Jozo Jerković,** njegov nasljednik (27. XII. 1944.), a **fra Mirko Validžić,** prominski župnik kamenovan (18. II. 1946., na sreću preživio), dok je **u Mratovskoj jami ubijeno nekoliko franjevačkih svećenika i časnih sestara. Utamničeno** je bilo još **10 franjevačkih svećenika** iz visovačkog okružja i osuđeno na zatvor i robiju. Takvim terorom i zločinima

htjelo se Miljevčane upokoriti da prihvate novu vlast, ali im oni to zbog navedenih zločina na brojnim nevinim ljudima nikada nisu mogli zaboraviti. Sve to je na području miljevačke župe ostavilo **trajne posljedice** kako u demografskom tako i u svakome drugom pogledu.

U poraću, od svibnja 1945. do 1950. ovo područje nalazi se u sastavu komunističke Narodne Republike Hrvatske (NRH), kao dijela Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ), koja je i ovdje bila čvrsto uspostavila svoj **totalitarni sustav vlasti pod rukovodstvom KPJ/KPH**. Takav sustav bio je Miljevčanima nepodnošljiv. Ne samo zbog brojnih počinjenih zločina nad njihovim najmilijima, već i zato što su Miljevci od početka bili obilježeni od novih komunističkih vlasti kao *“ustaški kraj”*, što znači neprijateljski, pa su se onda i sve strukture te vlasti prema njima i njihovu stanovništvu tako i ophodile. Tek jedan vrlo mali broj Miljevčana prilagodio se i uključio u novi komunistički sustav vlasti (na općinskoj i kotarskoj razini). To pokazuju i službeni podaci prema kojima su na području **Miljevaca 15. svibnja 1945.** postojale samo **dvije organizacije KPH** (jedna za sela i druga u rudniku) sa ukupno **22 člana KPH**. Dok je 1948., kada su Miljevci imali **3233** stanovnika (2983 Hrvata i 250 Srba), opet bile **dvije organizacije KPH** sa ukupno **36 članova KPH**. Jedna u Širitovcima zajednička za šest sela od 27 članova (1 radnik, 18 seljaka i 8 ostalih, od kojih 26 Hrvata i 1 Srbin) i druga u Drinovcima (s Nos Kalikom) od 9 članova KPH (2 radnika i 7 seljaka, 5 Hrvata i 4 Srbina). Dotle su ostali Miljevčani, s osloncem na svoje fratre u Visovcu čuvali svoju vjeru, tradiciju i hrvatsko domoljublje te nalazili načina da brojne mjere novih komunističkih vlasti sabotiraju i tako im se suprotstavljaju. Represija vlasti kroz brojna proganjanja, tamničenja pa i pojedina poslijeratna ubojstva, uz nemogućnost zaposlenja rezultirali su iseljavanjem i općom stagnacijom Miljevaca, ali sve te patnje, boli i nedaće, nisu mogli slomiti hrvatsku nacionalnu svijest i otpor Miljevčana.